Szociológiai Szemle 26(1): 18–48.

Kísérlet a magyar hivatalos filozófiai élet Nyugat-képének rekonstrukciójára (1957–1980)[1]

Szücs László Gergely

szucslasz2012@gmail.com

Beérkezés: 2015. 05. 29.
Átdolgozott változat beérkezése: 2016. 01. 15.
Elfogadás: 2016. 03. 06.

Összefoglaló Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a szocialista Magyarország egy ellentmondásokkal teli időszakában – az 56-os forradalmat követő időszaktól a filozófusok ellen induló eljárásokat követő évekig – hogyan változott a nyugati filozófiai irányzatok megítélése az akadémiai életben. Az elemzéshez a hivatalos filozófiai folyóirat, a Magyar Filozófiai Szemle recenzió rovatát olvasva rendelkezésemre állt egy változatlan struktúra és egy kezelhető forrásmennyiség, amelynek tanulmányozásával, statisztikai és tartalmi elemzésével átfogó képet kaphattam a „hivatásos filozófusok" nyugati irodalomról szóló interpretációjáról. Bemutatom, hogy a vizsgált korszakban több időszakot is azonosítani tudunk, amikor a hatalom adminisztratív intézkedései ellenére tág problémahorizont és az értelmezési perspektívák változatossága határozza meg a szemlézés gyakorlatát. De míg a hatvanas évek derekát a marxista elemzési perspektívák differenciálódása jellemezte, a hetvenes évek végén a szaktudományok fejlődése, a politikai kritika lehetőségének kiszorítása a filozófiai diszciplínák (például az esztétika, szociológiaelmélet, tudományfilozófia) professzionális művelésének, ideológiától való mentesítésének irányába hatott. Ez a tendencia egyúttal a társadalomkritikai szempont kiszorulását is magával hozta.

Kulcsszavak: Magyar Filozófiai Szemle, filozófia, marxizmus, szocializmus, reformok, filozófus per

A magyar tudásszociológia fontos kérdése, hogy a Kádár-korszaknak a tudományosságot hol puhább, hol keményebb adminisztratív eszközökkel szabályozó politikája hogyan alakította át a humán tudományos mezőt; a korszak egységességét megtörő politikai és társadalmi változások, például a forradalom utáni megtorlások, a hatvanas években kezdődő reformfolyamatok, majd azok megakasztása hogyan formálták a „hivatalos" tudományos életet, milyen társadalmi és intézményi háttérrel rendelkező kutatókat hoztak helyzetbe. Talán még érdekesebb a kérdés, hogy a hol erősebben, hol gyengébben jelentkező hatalmi befolyás hogyan alakította a gyakran magas szinten művelt tudományos diskurzus problémahorizontját, és a marxista elveken nyugvó hivatalos tudományos életben mikor és milyen elvek mentén nyílt lehetőség az álláspontok differenciálódására. Kutatásom e kérdések feltárásához szeretne hozzájárulni egy szűkebb terület, a magyar hivatalos filozófiai élet Nyugat-képének elemzé-

1 A tanulmány megírását az Interco-SSH európai kutatás és az MTA Posztdoktori Kutatói Program támogatta. A segítő megjegyzésekért Nagy Péter Tibornak tartozom köszönettel.

sével. Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a szocialista Magyarország egy ellentmondásokkal teli időszakában – az '56-os forradalmat követő időszaktól a filozófusok ellen induló eljárásokat követő évekig – hogyan változott a nyugati filozófiai irányzatok megítélése az akadémiai életben. Erről az időszakról magyar nyelven már több fontos intézménytörténeti munka született (Hanák 1979; Horváth 2000; Hell et al. 2001; Lehmann 1998), főként azonban inkább személyes visszaemlékezések (Boros 2010) vagy egyéni értékperspektívák alapján alkotott igényes rekonstrukciókból (Weiss 2010) ismerhetjük a kor filozófiai életét. Tanulmányom megírását viszont az az előfeltevés motiválta, hogy egy szűkebb, áttekinthető elemzési egység mentén végzett, több elemzési szempontot egyesítő kutatás árnyalhatja a személyes értékperspektívák narratíváin nyugvó elemzéseket.

Elemzésem kiindulópontja az volt, hogy a vizsgált időszakban (1957-től a hetvenes évek végéig) elsődlegesen a Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetéhez köthető *Magyar Filozófiai Szemle* reprezentálja az akadémiai filozófiai vitákat. Ugyan a folyóirat sok változáson ment keresztül, mindvégig rendelkezett „Szemle" rovattal, ezért rendelkezésemre állt egy változatlan struktúra és egy kezelhető forrásmennyiség, amelynek tanulmányozásával átfogó képet kaphattam a „hivatásos filozófusok" nyugati irodalomról szóló interpretációiról. Elsősorban nem az érdekelt tehát, hogy a monopolhelyzetet élvező párt milyen direktívákat határozott meg a filozófiai élet képviselőivel szemben (erről a levéltári dokumentumok tájékoztathatnak), de nem is az, hogy a magyar filozófusokra általában milyen irányzatok hatottak. Sokkal inkább az, hogy a hatalmi erővonalak, az intézményesített tudományos sztenderdek, az egyéni hatalmi és esetleges ellenzéki ambíciók által befolyásolt kutatóknak mekkora mozgástér állt rendelkezésükre a nyugati kitekintésre, szempontrendszerük gyümölcsöző érvényesítésére.

Néhány módszertani megjegyzés

Az ismertetés során nem csak tartalomelemzésre vállalkoztam, néhány szempont szerint kategorizáltam is az elolvasott recenziókat, az így létrejövő egyszerű statisztikák pedig segítségemre voltak néhány jelenség azonosításában. Az olvasott cikkeket a szerző aktivitásának helyszíne, országa szerint csoportosítottam, és azt is értékeltem, hogy a recenzens milyen képet alkot az adott írásról. Egy háromfokú skála (tetszik/kicsit tetszik/nem tetszik) alapján azt értékeltem, mennyire nyerte meg az elemzett mű a recenzió írójának tetszését. Azt feltételeztem tehát, hogy a recenzió megjelentetését rendszerint a pozitív vagy negatív példamutatás szándéka befolyásolja, és hogy bizonyos időszakokra jellemző lehet, hogy nyugati vagy szocialista művet csak pozitív vagy negatív értékkontextusban lehet tárgyalni. A „tetszik" kategóriába soroltam azokat az ismertetéseket, amelyekről úgy ítéltem meg, hogy a bemutatást a recenzió szerzőjének egyértelmű lelkesedése vagy pozitív példaadás kétségbevonhatatlan szándéka motiválja; ha a recenzió szerzője csak egy-két lényegtelen kritikai észrevételt fogalmaz meg, vagy nem fogalmaz meg kritikát. A „kicsit tetszik" kategóriába azok a recenziók kerültek, amelyek szerzője fontos kritikát fogalmaz meg az elemzett művel szemben, de a mű kétségbevonhatatlan erényeit is felmutatja. A „nem tetszik" kategóriába

sorolt művek esetében úgy ítéltem meg, hogy a recenzió írója nem tudja vagy nem akarja az elemzett mű erényeit bemutatni, vagy csak lényegtelen pozitív vonásokat mutat fel.

Az is érdekelt, hogy meghatározott időszakokban milyen mértékben érvényesülnek ideológiai szempontok a recenziókban. A recenziókat ezért egy hat értéket tartalmazó kategóriarendszer szerint is értékeltem, és azt vizsgáltam, hogy tartalmi szempontból döntően (1) marxistának és autentikusnak, (2) marxistának, de „nem helyes" álláspont képviselőjének, (3) polgárinak, de marxista szempontból is relevánsnak, (4) polgárinak és ellenséges/helytelen nézet képviselőjének tartja az ismertetett mű szerzőjét; vagy (5) döntően nem ideológiai természetű kritikát, esetleg (6) leíró ismertetést olvashatunk. E kategorizálásnál persze egy meglehetősen nyers osztályozásra volt lehetőségem. A marxizmus differenciálódásának időszakaiban ezért különös fontossága volt a statisztikai elemzést kiegészítő tartalomelemzésnek, a különböző marxista elméleteken belüli erővonalak bemutatásának.

Ezen a ponton azonban érdemes felhívni a figyelmet az osztályozás néhány sajátosságára és dilemmájára. Felmerül például a kérdés, hogy az általam döntően két dimenzióban végzett kategorizálást nem lehetett volna-e egyszerűsíteni. Kérdés például, hogy a recenzió szerzőjének ideológiai értékelése nem határozza-e meg olyan mértékben teljes értékítéletét, hogy az ideológiai kategorizálás bevezetése fölöslegessé teszi „a tetszik/kicsit tetszik/nem tetszik" hármas kategorizálást. Kiindulópontom azonban az volt, hogy a recenzens véleményének ideológiai kategorizációja nem szükségképpen azonos annak megítélésével, hogy mennyire lelkesedett az elemzett műért. A tapasztalat ennek ellenére azt mutatta, hogy a két kategorizáció pozitív és negatív értékei döntően megfeleltek egymásnak. Akadt azonban kivétel is. Összesen két esetben, de előfordult, hogy a recenzió írója ideológiailag pozitívan értékelte a mű szerzőjének ideológiai irányultságát, ezt önmagában azonban nem tekintette elegendőnek a téma releváns feldolgozásához, így a művet negatívan értékelte. Érdekes, hogy mindkét recenzió a hatvanas évek derekán, 1965-ben született, és mindkettő olyan magyar könyvről szól, amelyek túlmutatnak a filozófia keretein. (Az egyik egy a fiatalkori bűnözésről szóló kriminológiai szakkönyv, a másik Klaniczay Tibornak a marxizmusól és az irodalomtudományról szóló könyvének ismertetője (Péteri 1965; Hülvely 1965). Az elemzés során találtam olyan műveket is (elsősorban nagy formátumú, mégis marxista perspektívából elemző szerzők tollából), amelyek szerzője kimondottan rajongott az általa elemzett „polgári" szerzőért, ugyanakkor marxista szempontból éles kritikával is illette őt. Azt láttam azonban, hogy amikor a recenzens egy jónak értékelt, de ideológiai alapállásával ellentétes „polgári" munkával találkozott, arra törekedett, hogy a marxizmus szempontjából releváns vonásait is felmutatassa.

További fontos kérdés, hogy a kategoriális osztályozás mennyiben tesz lehetővé egy „objektív" vagy „értékmentes" vizsgálatot? Kérdés az is, hogy a kategorizáció visszaad-e bármit is a gyakran több szövegréteggel rendelkező ismertetések szerzőinek intencióiból? Az egyik legfontosabb dilemma az volt, hogy minden ideológiai jellegű megjegyzés befolyásolja-e a recenzió kategorizálását. A szövegelemzés szintjén például megkülönböztethetők-e a bizonyos időszakokban szinte kötelező pozitív ideológiai megjegyzések és a cikkíró valós ideológiai alapállását kifejező gondolatok. E kérdések megoldásánál „szakértői becslésemre" tud-

tam hagyatkozni. Bíztam tehát abban, hogy képzettségem és szövegelemzési ismereteim alkalmassá tesznek arra, hogy megítéljem, az egyes írásokban az ideológiai megjegyzések a szöveg szerves részét képezik-e, hogy a cikk megírását döntően motiváló értékrendről, vagy csupán a kötelező „vörös farkakról" van-e szó. Felmerül az a kérdés is, hogy mennyire megbízható az arról alkotott ítéletem, hogy az adott mű „tetszett", „kicsit tetszett" vagy „egyáltalán nem tetszett" a recenzió szerzőjének, tehát a kategorizáció megmutat-e valamit a szemlézés gyakorlatából. Ez esetben is inkább abban bíztam, hogy szövegértelmezési tapasztalataim birtokában többé-kevésbé világos képet tudok alkotni a recenzió szerzőjének ítéletéről, és egy értékskálán el tudom helyezni azt. Egy ilyen osztályozásba elkerülhetetlenül beszivárog az értékítéletem, de azt feltételezem, hogy egy jól körülhatárolható elemzési egységen végigvitt, tartalomelemzéssel kiegészült szakmai értékelés plasztikusabb képet adhat egy adott korszakról, mint egy pusztán egyéni szempontokat követő elemzés. A tanulmány megírásakor a rendelkezésemre álló statisztikák alapján néhány táblázatot és diagramot készítettem. Megjegyzendő azonban, hogy a kis esetszám miatt ezek az ábrák nem tendenciákat mutatnak, inkább tájékoztató jellegűek. Ráirányíthatják a figyelmünket néhány alapvető változásra a szemlézés gyakorlatában, és segíthetnek annak körvonalazásában, melyik időszakban milyen jellegű cikkek kaphattak helyet a recenzió rovatban.

A forradalom után

Ha differenciált képet szeretnénk kapni arról, hogy az 1956-os forradalom utáni években milyen elvek alapján és milyen kontextusban jelennek meg nyugat-európai filozófusok és irányzatok a *Magyar Filozófiai Szemle* hasábjain, röviden be kell mutatnunk a korszak jellegzetességeit. A korszak kulturális és filozófiai életével foglalkozó szakirodalomban a Kádár-rendszer „felpuhulásáig", tehát az 1961 augusztusáig tartó időszakot a központi hatalom és a kultúrpolitika „revizionizmus elleni harcának" időszakaként szokták jellemezni (Hanák 1979). Érdemes felhívni azonban a figyelmet, hogy a pár éves időszak korántsem egységes, így különös ellentmondásokat tapasztalhatunk a magyar filozófiai élet szervezésében is. Az 1957-es ideológiai kampányokig és az átszervezések kezdetéig tartó rövid időszakot a filozófiai életben továbbra is a reformszellemiség jellemezte: ez erőteljesen rányomta a bélyegét az 1957. május elsején induló *Filozófiai Szemle* szerkesztési alapelveire is. A szerkesztést kezdetben döntően Lukács György köre tartotta kezében, és a lap bevallott célja az volt, hogy marxista alapon ugyan, de felvegye a harcot a dogmatizmussal. A lap szerkesztői deklarálták, hogy nem a pártosság, hanem a tudományosság szempontjait fogják szem előtt tartani, és a lap ugyan marxista elveken nyugszik, de időről időre helyet fognak adni nem szocialista szellemiségben íródott vitacikkeknek is (Fogarasi 1957). Határozott szándék, hogy kerüljék a „citatológia" módszerét, azaz ne a kommentár nélküli, kiüresített és csak tekintélyek által alátámasztott idézetek uralják az írásokat, és a felmerülő álláspontokat racionális vita tárgyává tegyék.

A hivatásos filozófiai élet ígéretesnek tűnő reformtörekvéseit azonban keresztülhúzták az erősödő kulturális átszervezési hullámok és antirevizionista kampányok. A kulturális és filozófiai életben jelenlévő antisztálinista hangokra Révai József vezető kultúrpolitikus már 1957

tavaszán azzal a megállapítással reagált, hogy az antisztálinizmus valójában csak az „ellenforradalmat" propagáló revizionista csoportok fedőneve, ezért a sztálinizmus valójában soha nem volt a szocializmus egységes és tudományos eszközökkel leírható irányzata (Hanák 1917: 105). A kultúrpolitika felől érkező, a sztálinizmust relativizáló megnyilvánulásokat és az értelmiségi csoportokat érő retorziókat (az Írószövetség, a Petőfi Kör feloszlatása), a vezető személyiségek bebörtönzését 1957 nyarán jól előkészített átszervezési hullám követte: párthatározat született a revizionizmusról, amely a hivatalos álláspont szerint a marxizmus–leninizmus meghamisítását tűzi ki céljául, ami a burzsoázia és végső soron az ellenforradalom malmára hajtja a vizet (uo. 106). Egy évvel később, Nagy Imréék kivégzésével párhuzamosan a tudományos és kulturális életben nagyszabású „antirevizionista" kampány indult, melynek célpontja elsősorban Lukács György és köre volt. Az ideológiai kampány vezérmotívuma, hogy egyes kispolgári elemek vagy értelmiségiek a marxizmus „polgári humanista" meghamisításával feláldozták a forradalmi proletariátust a demokratikus illúziók oltárán (uo. 110). Az MSZMP 1959 tavaszán megrendezett VII. kongresszusa már nem hagyott semmi kétséget azt illetően, hogy a pártos marxizmus–leninizmus az egyetlen tolerálható világnézet a kulturális életben. A deklarált cél innentől a „revizionizmus utolsó maradványaival" szemben folytatott „utóvédharc" megvívása, amely a gyakorlatban azt jelentette, hogy a nyugati marxizmus mintájára a humanizmussal és a morális univerzalizmus eszméjével kacérkodó értelmiségieket háttérbe kell szorítani és meg kell fosztani állásuktól és publikációs lehetőségeiktől (uo. 112–113). Sejthető, hogy a „burzsoá vagy kispolgári elhajlások" ellen indított propaganda-hadjáratok és a nyomukban járó adminisztratív átszervezések jelentős mértékben meghatározták a külföldi szerzők szemlézésének gyakorlatát. A rendelkezésünkre álló adatok és korabeli szövegek azonban inkább az időszak ellentmondásos viszonyaira hívják fel a figyelmet.

A forradalom leverésétől a hetvenes évek végéig tartó bő két évtizedet a nagyobb, a kulturális életet döntően meghatározó időpontok (a kádári konszolidáció 1961-es kezdete, az 1968-as csehszlovákiai bevonulás és a gazdasági reformfolyamatok beindulása, és az 1973-as filozófusper) szerint 4-5 éves periódusokra bontottam. (ld. *1. ábra*). A most tárgyalt időszakra vonatkozó, a táblázatról leolvasható adatok szerint a revizionizmus elleni harc nem abban érhető tetten, hogy a hivatalos filozófiai folyóirat kevésbé jeleníti meg a kortárs nyugati szerzőket, mint a későbbi időszakokban, hiszen az egész időszakban 30% a nyugaton aktív szerzők aránya, amely megegyezik a konszolidáció utánival. Inkább abban, hogy a magyar szerzők bemutatása háttérbe szorul az állítólag „iskolateremtő" szocialista, elsősorban persze szovjet szerzők műveinek pozitív hangnemben való bemutatásával szemben. A nem magyar, de a szocialista blokkban aktív szerzők művei az összes recenzió 51%-át teszik ki, tehát ebben az időszakban a legmagasabb ez az arány (a későbbi 23–35%-hoz képest). Látható, hogy a szocialista blokk szerzőinek megítélése a két évtizedben mindvégig jóval pozitívabb az átlagnál (ld. *4. ábra*), de ez az arány az 1957 és 1961, valamint az 1969 és 1973 közötti időszakban a legmagasabb (80%). Az is beszédes, hogy ebben az időszakban a legmagasabb azoknak a keleti blokkban aktív szerzőknek az aránya, akiknek a művét a lap szerzői autentikus marxistának ítélik (ez az arány az 1957 utáni években 91%, míg a többi időszakban rendszerint 80% körül mozog – ld. *6. ábra*). Ugyan összességében nagyon kevés az ebben az

időszakban megjelenített nyugati szerzőről szóló recenzió, de a recenzált nyugati művekről nagyobb arányban születik negatív ítélet (35%), mint más korszakokban (15,5%, majd 6,1% és 5,3% – ld. *2. ábra*). Kissé differenciálatlanul nézve tehát a szovjet blokkban aktív, autentikus marxistának tekintett szerzők megjelenítése, valamint a nyugati szerzők döntően negatív megjelenítése az időszak legfontosabb jellegzetessége.

1. ábra: *Az ismertetett művek szerzőinek aktivitási helye a vizsgált periódusokban*

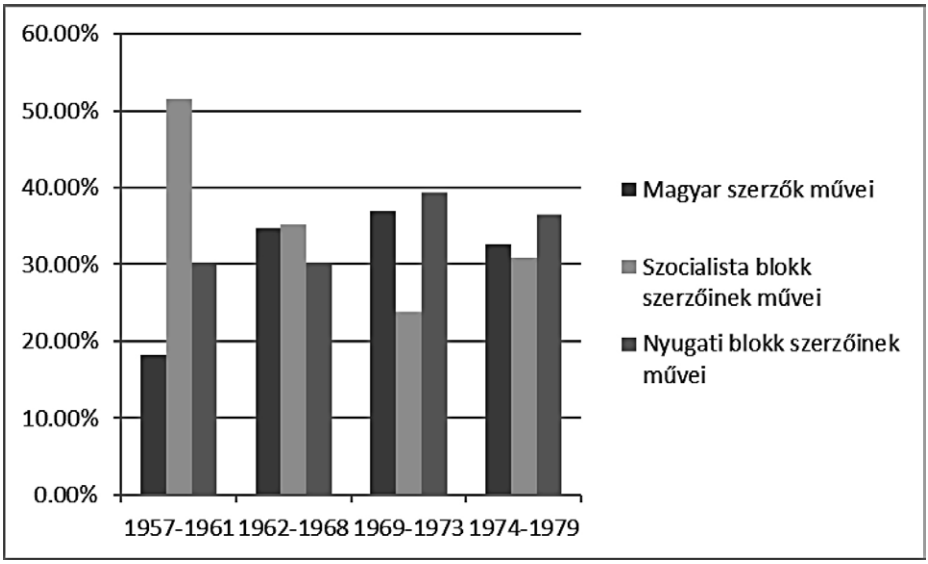

2. ábra: *A nyugati szerzők műveinek pozitív-negatív megítélése a vizsgált periódusokban*

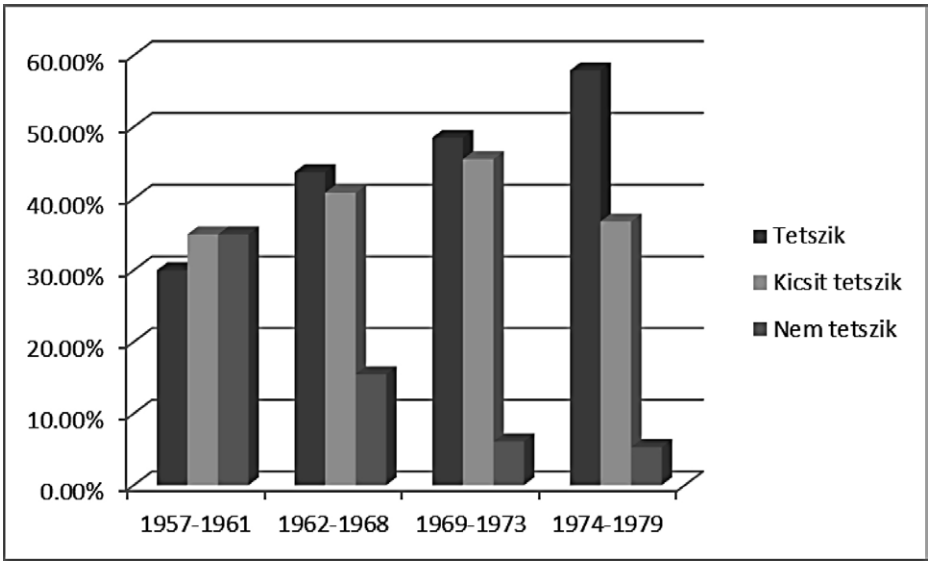

3. ábra: *A magyar szerzők műveinek pozitív-negatív megítélése a vizsgált periódusokban*

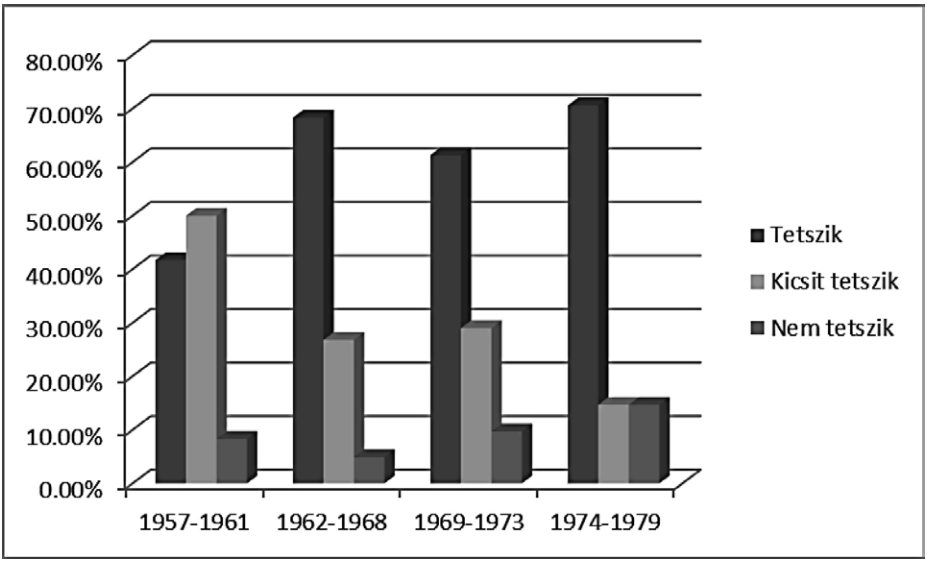

4. ábra: *A szocialista blokkban aktív (nem magyar) szerzők műveinek pozitív-negatív megítélése a vizsgált periódusokban*

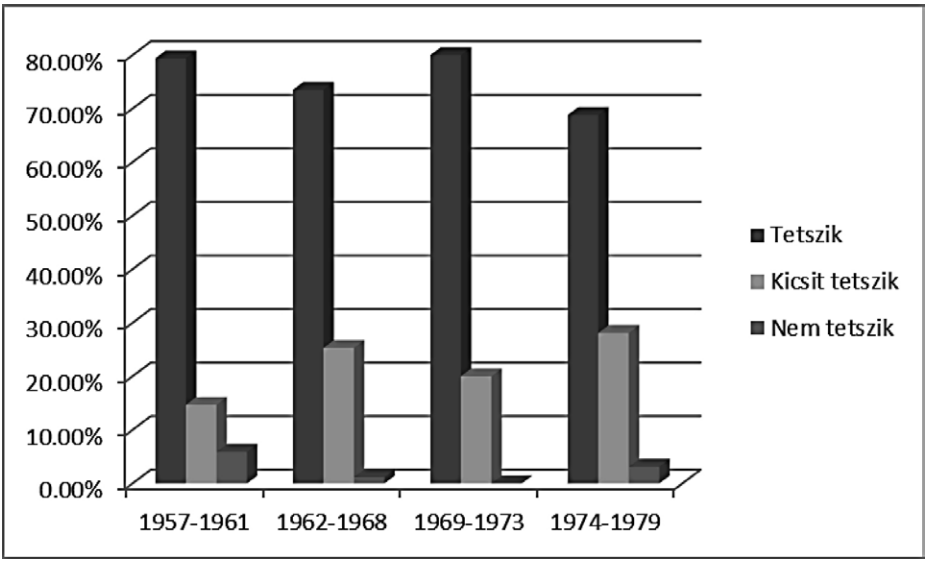

5. ábra: *A nyugati szerzők műveinek ideológiai megítélése a vizsgált periódusokban*

	Marxista, helyes álláspont	Marxista, nem helyes álláspont	Polgári releváns összefüggések	Polgári, ellenséges	Nem ideológiai kritika	Leíró ismertetés	Összesen
1957 és 1961 között	4	1	5	7	1	2	20
	20,00%	5,00%	25,00%	35,00%	5,00%	10,00%	100,00%
1962 és 1968 között	9	2	27	8	13	12	71
	12,70%	2,80%	38,00%	11,30%	18,30%	16,90%	100,00%
1969 és 1973 között	2	9	5	0	2	15	33
	6,10%	27,30%	15,20%	0,00%	6,10%	45,50%	100,00%
1974 és 1979 között	7	4	5	0	7	15	38
	18,40%	10,50%	13,20%	0,00%	18,40%	39,50%	100,00%
	22	16	42	15	23	44	162

6. ábra: *A szocialista blokkban aktív (nem magyar) műveinek ideológiai megítélése a vizsgált periódusokban*

	Marxista, helyes álláspont	Marxista, nem helyes álláspont	Polgári releváns összefüggések	Polgári, ellenséges	Nem ideológiai kritika	Leíró ismertetés	Összesen
1957 és 1961 között	31	0	0	2	1	0	34
	91,20%	0,00%	0,00%	5,90%	2,90%	0,00%	100,00%
1962 és 1968 között	68	1	1	0	5	8	83
	81,90%	1,20%	1,20%	0,00%	6,00%	9,60%	100,00%
1969 és 1973 között	16	1	0	0	1	2	20
	80,00%	5,00%	0,00%	0,00%	5,00%	10,00%	100,00%
1974 és 1979 között	25	1	0	0	1	5	32
	78,10%	3,10%	0,00%	0,00%	3,10%	15,60%	100,00%
	140	3	1	2	8	15	169

7. ábra: *Magyar szerzők műveinek ideológiai megítélése a vizsgált periódusokban*

	Marxista, helyes álláspont	Marxista, nem helyes álláspont	Polgári releváns összefüggések	Polgári, ellenséges	Nem ideológiai kritika	Leíró i smertetés	Összesen
1957 és 1961 között	7	1	3	0	0	1	12
	58,30%	8,30%	25,00%	0,00%	0,00%	8,30%	100,00%
1962 és 1968 között	57	2	1	0	8	14	82
	69,50%	2,40%	1,20%	0,00%	9,80%	17,10%	100,00%
1969 és 1973 között	17	4	0	0	7	3	31
	54,80%	12,90%	0,00%	0,00%	22,60%	9,70%	100,00%
1974 és 1979 között	13	3	1	1	4	12	34
	38,20%	8,80%	2,90%	2,90%	11,80%	35,30%	100,00%
	94	10	5	1	19	30	159

Közelebbről nézve, éves bontásban azonban érdemes megfigyelni a nyugati szerzők munkáinak megjelenítésében jelentkező egyenetlenséget (ld. 8. *ábra*). Szembetűnő, hogy az összesen 20 nyugati szerzőről szóló recenzióból hét 1957-ben jelent meg, és az 1957–61 közötti időszak egészét inkább a nyugati orientáció hiánya jellemzi. Fontos azt is látni, hogy egy kivételével az összes polgárinak, ellenségesnek ítélt nyugati műről szóló recenzió az 1957 végén kiadott, összevont 2–4-es számban jelent meg; tehát a revizionizmusról szóló párthatározatok és az első revizionizmusellenes kampány után, de még a Nagy Imre-körrel való leszámolás, a Lukács Györgyöt érő komolyabb támadások előtt. Mivel az 1957 utáni években a nyugati szerzőkről szóló recenziók megjelenése háttérbe szorul, érdemes egy kicsit elidőzni a rendkívül ellentmondásos 1957-es évnél.

8. ábra: *A nyugati szerzők műveinek ideológiai megítélése évenként*

	Marxista, helyes álláspont	Marxista, nem helyes álláspont	Polgári, releváns	Polgári, ellenséges	Nem ideológiai alapú kritika	Leíró jellegű ismertetés	Összesen
1957	0	1	0	6	0	0	7
	0,00%	14,30%	0,00%	85,70%	0,00%	0,00%	100,00%
1958	1	0	2	0	0	0	3
	33,30%	0,00%	66,70%	0,00%	0,00%	0,00%	100,00%
1959	0	0	2	0	0	2	4
	0,00%	0,00%	50,00%	0,00%	0,00%	50,00%	100,00%
1960	1	0	0	0	0	0	1
	100,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	100,00%
1961	2	0	1	1	1	0	5
	40,00%	0,00%	20,00%	20,00%	20,00%	0,00%	100,00%
1962	1	0	3	2	0	0	6
	16,70%	0,00%	50,00%	33,30%	0,00%	0,00%	100,00%
1963	4	0	9	1	0	0	14
	28,60%	0,00%	64,30%	7,10%	0,00%	0,00%	100,00%
1964	2	1	2	0	1	3	9
	22,20%	11,10%	22,20%	0,00%	11,10%	33,30%	100,00%
1965	1	0	3	2	5	3	14
	7,10%	0,00%	21,40%	14,30%	35,70%	21,40%	100,00%
1966	0	0	5	2	4	3	14
	0,00%	0,00%	35,70%	14,30%	28,60%	21,40%	100,00%
1967	1	0	1	0	3	0	5
	20,00%	0,00%	20,00%	0,00%	60,00%	0,00%	100,00%
1968	0	1	4	1	0	3	9
	0,00%	11,10%	44,40%	11,10%	0,00%	33,30%	100,00%
1969	2	1	4	0	0	5	12
	16,70%	8,30%	33,30%	0,00%	0,00%	41,70%	100,00%
1970	0	6	0	0	0	3	9
	0,00%	66,70%	0,00%	0,00%	0,00%	33,30%	100,00%
1971	0	1	0	0	0	6	7
	0,00%	14,30%	0,00%	0,00%	0,00%	85,70%	100,00%
1972	0	1	0	0	1	0	2
	0,00%	50,00%	0,00%	0,00%	50,00%	0,00%	100,00%
1973	0	0	1	0	1	1	3
	0,00%	0,00%	33,30%	0,00%	33,30%	33,30%	100,00%
1974	0	0	1	0	1	0	2
	0,00%	0,00%	50,00%	0,00%	50,00%	0,00%	100,00%
1975	1	0	0	0	0	1	2
	50,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	50,00%	100,00%
1976	0	0	2	0	1	1	4
	0,00%	0,00%	50,00%	0,00%	25,00%	25,00%	100,00%
1977	2	1	1	0	2	7	13
	15,40%	7,70%	7,70%	0,00%	15,40%	53,80%	100,00%
1978	1	1	0	0	1	3	6
	16,70%	16,70%	0,00%	0,00%	16,70%	50,00%	100,00%
1979	3	2	1	0	2	3	11
	27,30%	18,20%	9,10%	0,00%	18,20%	27,30%	100,00%

A vizsgált évben óriási különbséget érezhetünk a nyugati munkákról szóló recenziók színvonala között. Az 1956 utáni időszak legszínvonalasabb recenziója Almási *Miklósnak A felvilágosodás dialektikájá*-ról szóló elemzése a *Filozófiai Szemle* első számában. A reformer szellemiségű filozófuscsoport átmeneti térhódítását jelzi, hogy a legmeghatározóbb nyugati kitekintést egy húszas éveiben járó Lukács-aspiráns, az ELTE esztétika tanszékének oktatója írja. A recenzió legfontosabb tartalmi érdekessége, hogy a kritika kiindulópontját nem a kötelező engelsi és lenini dogmatika képezi, hanem egy hegeliánus-marxista dialektikus nézőpont. A recenzió gondolatmenete Lukács György *Az ész trónfosztása* című művének szellemiségére épül, amennyiben Adorno filozófiáját nem a materializmus-idealizmus, hanem a racionalizmus-irracionalizmus ellentétpár mentén elemzi, és ebből a szempontból láthatóan gyümölcsöző kritikát fogalmaz meg a frankfurti társadalomfilozófia alapművével szemben. Almási Adornót nem polgári reakciós filozófusnak látja (ahogy egy pár évvel későbbi recenzióban megjelenik – Zs. A. [1958]), hanem olyan, ellentmondásos irracionalista filozófusnak, aki belülről mélyen átérzi a kalkulatív racionalitásban rejlő végzetes erőt; akit azonban a fasizmus tapasztalata és értelmiségi bűntudata arra ösztönöz, hogy a barbarizmus közepén is higgyen az ész felszabadító erejében (Almási 1957: 163–164). Almási választott elemzési szempontjából érzékletesen tudja bemutatni a magyar olvasóknak az értelem Adorno által felvázolt dialektikáját, az ésszerűség mítoszba süllyedését. Ugyanakkor új impulzusokat ad a hazai marxista társadalomelemzésnek is, amikor bemutatja, hogy a nyugati marxista filozófusok az eldologiasodást a történelem során az egyre inkább teret nyerő kalkulatív racionalitás térhódításaként értelmezik. Az elemzés során az is megmutatkozik, hogy a lukácsi gondolkodás szempontjából válasz adható arra a kérdésre, amely még évtizedekig foglalkoztatja a frankfurti teoretikusokat: ha az ész önmozgása folytán a barbárságba vezet, hogyan alapozható meg az emancipációhoz vezető észszerű kritika? Almási meggyőzően érvel amellett, hogy Adorno gondolkodásában analitikusan szétválasztható a pusztuláshoz vezető polgári értelem és az a hegeli észfogalom, amelyre egy emancipatorikus gyakorlatot építhetünk. Az adornói elmélet problémája ebből a szempontból nem a burzsoázia értékrendjének való behódolás lesz (ahogyan a hazai dogmatikus marxisták gondolják), és nem is a marxizmusból adódó ellentmondás (ahogyan a nyugati kritikusok gondolják). Sokkal inkább az, hogy a történelemben ható értelem dialektikájával nem állítja szembe az ész Hegel és Lukács által kidolgozott dialektikus elméletét, így végül egy esetleges, történetietlen és irracionális elemzési pozíciót foglal el.

Az 1957 második felében megjelent, összevont 2–4-es szám már sok tekintetben magán viseli a revizionizmus elleni harc szellemiségét. Igaz, az „árulóvá váló" marxista filozófusok nem válnak a nyugati filozófiai életről szóló recenziók témájává, inkább szovjet kiadványok helyeslő ismertetésében van szó olyan filozófusokról (a célpont elsősorban a lengyel Leszek Kolakowski), akik a „divatos kispolgári ideológiák" hatása alá kerülve nem „alkotó módon fejlesztették tovább" a marxizmust, és

végül elárulták az osztályharc és a proletárdiktatúra ügyét (T. S. 1957: 435–436). A meglehetősen sok nyugati ismertetést tartalmazó recenzió rovat inkább a spekulatív filozófia területeihez fordul, így logikai, ismeretelméleti, tudományfilozófiai és nyelvfilozófiai kiadványokról olvashatunk. Megjegyzendő, hogy a recenziószerzők között felbukkan olyan szerzők neve, akik a marxizmuson belül unortodox nézetet képviselnek, és nem tartoznak a Filozófiai Intézet kötelékébe (ismertetőt olvashatunk például Mátrai Lászlótól). Érdemes ugyanakkor kiemelni, hogy az '57 második felében megjelenő külföldi kitekintések egyértelműen a Filozófiai Intézetet vezető, Lukács-kritikus Fogarasi Béla szerkesztési elveit tükrözik, és az ismertetések jelentős részét ő maga írja. Fogarasi pár hónappal korábban még az antidogmatizmus és a tudományosság szempontjait hangsúlyozta, 1957 második felétől viszont érezhetően a párt ideológiai hadviselésének támogatását tekinti feladatának.

Az '57 második felében megjelenő rövid ismertetések már nem részletezik a választott szerzők speciális módszereit, és az olvasónak nem adják meg azt az esélyt, hogy új gondolkodási módokat próbáljon ki. A logikával, tudományfilozófiával, a nyelv vagy a megismerés kérdéseivel foglalkozó szerzők hibájaként szinte minden esetben azt mutatják be, hogy a materialista világnézet vagy a dialektikus tanulmányok híján kutatásuk vakvágányra fut. Az NSZK-ban publikáló Bochenski a dialektikus logika eredményeinek ismerete nélkül végül a skolasztikus gondolkodás csapdájába esik (Fogarasi 1957a: 427), a fenomenológiai elemzést alkalmazó Gerhart Schmidt kijelentésekről szóló nyelvfilozófiai fejtegetései pedig csak formailag helyesek, és leginkább a fenomenológiai módszerrel dolgozók számára hasznosak. Mivel azonban a szerző a gondolkodást és a nyelvet nem történeti fejlődésének kontextusában tárgyalja, végül az ítéletekről szóló kvázi-metafizikai elképzelések rabjává válik. A recenzió szerzője úgy gondolja, hogy „Schmidt Husserl epigon, aki kísérletet tett arra, hogy mesterének felfogását a kijelentésekre alkalmazza. Lehet, hogy ez a munka a tiszta logika híveinek nyújt valamit, az ítéletek valódi természetét illetően azonban terméketlen spekulációnak kell tekintenünk" (T. Gy. 1957: 432).

Még a szaktudós Piaget sem kap a recenzió írójától elismerést, „genetikus ismeretelmélete" (amelyről nem is tudjuk meg, mit jelent), dialektikus és materialista megalapozatlansága miatt kezdettől fogva félreérti a logika és a lélektan összefüggéseit (Fogarasi 1957b: 429). A szerzők egy részének a történetietlen látásmódot róják fel: Philipp Frank például a történeti fejlődés ismerete nélkül ahhoz a „cinikus relativizmushoz" jut el, amely szerint a kortárs fizika eredményei az „idealista és materialista" világképpel egyaránt összeegyeztethetők (Fogarasi 1957c: 428). A recenziók azonban a történeti szempontok alapján íródott művekkel sem megengedőbbek: a kartezianizmus holland hagyományairól szóló műről lényegében csak annyit tudunk meg, hogy „öncélú relativizmus" jellemzi, mivel nem képes feltárni a filozófia történetének valós társadalmi okait (Mátrai 1957: 430). A legnegatívabb hangot Heideggerrel szemben üti meg az ismertetés szerzője, aki bevallottan nem törekszik a mű alapos áttekintésére, amely úgyis csak „játék a szavakkal", és amely-

ről így is lerí, hogy „szélsőséges, irracionalista és fasiszta típusú ideológia kifejeződése" (Fogarasi 1957d: 430).

1957 második felében a recenzió rovat sajátos kettőssége, hogy a bemutatásra szánt munkák kiválasztását még tudományos igény és szisztematikusság jellemzi, maga a bemutatás viszont nem megy túl az egysíkú, érvelést nélkülöző redukcionista szemléleten. Ez a jellegzetesség, továbbá az, hogy a következő években visszaszorul a nyugati művekről szóló recenziók száma és semmilyen jellegzetes szerkesztési elv nem jelenik meg, azt jelzi, hogy a revizionizmus elleni harc időszakában nem sikerült megtalálni az ismertetés igénye és a marxizmusban rejlő kritikai potenciál közötti egyensúlyt. Almási Miklós cikkének pozitív példája pedig azt jelzi, hogy az ötvenes évekbeli Lukács filozófiájának nézőpontjából nyugati szempontból is releváns kritika lett volna adható a marxizmus újabb irányzatairól, Lukács György háttérbe szorítása azonban érezhetően meggátolta e kritikai hang érvényesülését.

A marxista interpretáció útjai, 1962–1968

A Szovjetunió Kommunista Párjának 1961. októberi XXII. kongresszusa (1961. október 17– 31.) több szempontból is döntően meghatározza a hazai tudomány- és kultúrpolitika alakulását: az SZKP leszámol a személyi kultuszon alapuló politikával, és bizonyos újítási kísérleteknek is utat nyit. Ahogy az ismeretes, az MSZMP a liberalizálási hullámot arra használja, hogy csökkentse a társadalom és a párt szembenállását, és a rendszer legitimitásához meggyőzze a párton kívüli rétegeket is. Az „aki nincs ellenünk, az velünk van" politikájának propagandája azt bizonygatja, hogy a fontos állások betöltésénél többé már nem a munkás vagy paraszt származás és a párttagság, hanem a rátermettség a döntő. A kultúra és a tudomány világában pedig sok nem marxista írónak és tudósnak nyílik lehetősége újra publikálásra, feltéve, hogy nem fogalmazza meg politikai álláspontját (Hanák 1979: 129).

A sztálini módszerek bírálatának lehetősége azt üzeni, hogy bizonyos kereteken belül retorziók nélkül lehet legitim kritikát alkotni a marxizmuson belüli irányzatokról is, és be lehet szüntetni a korábban revizionistának tartott gondolkodók – elsősorban Lukács György és köre – elleni ideológiai támadásokat (uo. 130). Érdemes persze megjegyezni, hogy Lukács rehabilitálása elmarad, és a hazai hivatalos filozófiai élet legfontosabb intézményévé váló Filozófiai Intézet élén az egész időszakban (1960-tól 1969-ig) a Lukács-ellenes Szigeti József áll. Ennek ellenére a konszolidáció évei után jelentősen nő a Lukács személyéhez kötődő kutatók befolyása (az intézetben dolgozó Vajda Mihályé, Hermann Istváné, Márkus Györgyé, Tordai Zádoré, az intézményen kívül: Fehér Ferencé és Heller Ágnesé) (Horváth 2000: 9–10).

A korszakra vonatkozó szakirodalom nagyjából 1964-re teszi a konszolidáció tudományos életben való beérését és annak a gondolatnak az uralkodóvá válását, hogy a marxizmus motivációs erejének megtartásához teret kell engedni a különböző megközelítések közötti vitának (Hanák 1979: 137). A statisztikák is a viták

kiszélesedésére és az 1964-es év jelentőségére hívják fel a figyelmet. A vizsgált időszakban jóval magasabb a *Filozófiai Szemlé*ben recenzált művek száma: 1962 és 1968 között összesen 236 műről születik recenzió: nagyjából három és félszer annyi, mint a forradalom utáni pár évben, és háromszor annyi, mint az 1968 utáni öt évben. Leginkább az 1964-től 1966-ig tartó időszakban tapasztalhatunk aktivitást: ezekben az években évi kb. 40 ismertetés jelenik meg, ami kimagasló a bő két évtized átlagához viszonyítva (évi 21,3), de különösen sok az 1957-től 61-ig tartó időszak évi 10–15 recenziójához képest (ld. *9. ábra*). 1964 más szempontból is érdekességeket jelez. Már 1963-ban több recenzió jelenik meg nyugati szerzők művéről, mint a korábbi években, 1964 érdekessége viszont, hogy ebben az évben a nyugati szerzőkről szóló recenziók döntő többsége (4/5-öd része) egyértelműen pozitív, és kimondottan negatív recenzió nem is jelenik meg. Ugyan a nem Magyarországon, de a szocialista blokkban aktív szerzők műveinek megítélése is döntően pozitív marad a vizsgált időszakban, (60 és 80% között), de a nyugati művek hasonlóan jó megítélése jelzi, hogy ismertetésüket már nem az „alapvető tévedések" bemutatása motiválja.

Ezt a benyomásunkat erősítheti, hogy a bemutatott nyugati művek jelentős részét a recenziószerzők marxista szempontból „polgári, de releváns gondolatot tartalmazó munkának" ítélik, ezek aránya 1963-ban a legmagasabb: a bemutatott 14 nyugati írásból 9 „releváns polgárinak" ítélt munkával találkozunk, elsősorban a tudományfilozófia és a filozófiatörténet területéről. 1964-től pedig kisebb-nagyobb megszakításokkal megjelenik néhány olyan nyugati szerzőről szóló elemzés is, amelyben az ismertetés szerzője nem az ideológia szempontrendszere szerint, hanem leíró jelleggel mutatja be az (elsősorban tudományfilozófiáról, logikáról, vagy szociológiáról szóló) szöveget. Ez azt jelzi, hogy az 1956 utáni időszakkal ellentétben egyre inkább legitim a marxizmuson kívül álló irányzatok belső logikájának ismertetése is.

9. ábra: *Recenziók száma évenként*

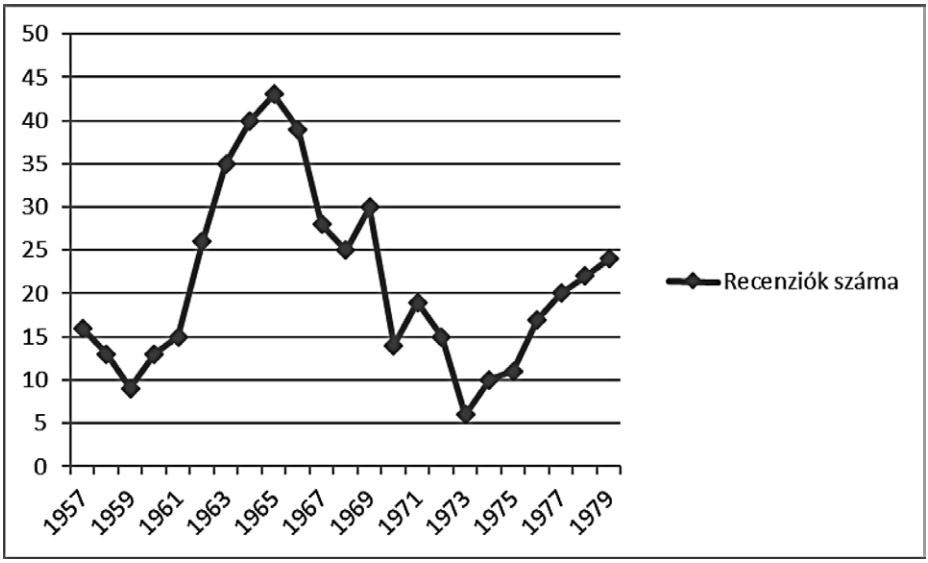

10. ábra: *A recenzált nyugati művek száma évenként*

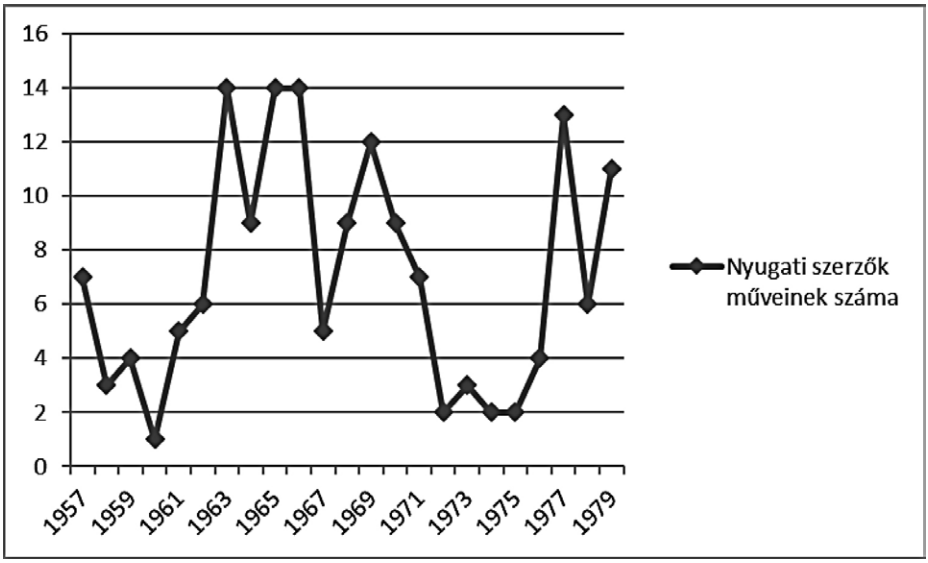

11. ábra: *A nyugati és (nem magyar) szocialista blokkhoz tartozó szerzőről szóló recenziók megítélése évenként*

A nyugati szerzők művei:				
	Tetszik	Kicsit tetszik	Nem tetszik	Összes
1957	0	1	6	7
	0,00%	14,30%	85,70%	100,00%
1958	1	2	0	3
	33,30%	66,70%	0,00%	100,00%
1959	2	2	0	4
	50,00%	50,00%	0,00%	100,00%
1960	1	0	0	1
	100,00%	0,00%	0,00%	100,00%
1961	2	2	1	5
	40,00%	40,00%	20,00%	100,00%
1962	2	1	3	6
	33,30%	16,70%	50,00%	100,00%
1963	7	6	1	14
	50,00%	42,90%	7,10%	100,00%
1964	7	2	0	9
	77,80%	22,20%	0,00%	100,00%
1965	6	6	2	14
	42,90%	42,90%	14,30%	100,00%
1966	4	6	4	14
	28,60%	42,90%	28,60%	100,00%
1967	1	4	0	5
	20,00%	80,00%	0,00%	100,00%
1968	4	4	1	9
	44,40%	44,40%	11,10%	100,00%
1969	7	4	1	12
	58,30%	33,30%	8,30%	100,00%
1970	2	6	1	9
	22,20%	66,70%	11,10%	100,00%
1971	6	1	0	7
	85,70%	14,30%	0,00%	100,00%
1972	0	2	0	2
	0,00%	100,00%	0,00%	100,00%
1973	1	2	0	3
	33,30%	66,70%	0,00%	100,00%
1974	0	2	0	2
	0,00%	100,00%	0,00%	100,00%
1975	2	0	0	2
	100,00%	0,00%	0,00%	100,00%
1976	2	1	1	4
	50,00%	25,00%	25,00%	100,00%
1977	10	2	1	13
	76,90%	15,40%	7,70%	100,00%
1978	4	2	0	6
	66,70%	33,30%	0,00%	100,00%
1979	4	7	0	11
	36,40%	63,60%	0,00%	100,00%

A szocialista blokkhoz tartozó szerzők művei:				
	Tetszik	Kicsit tetszik	Nem tetszik	Összes
1957	3	0	2	5
	60,00%	0,00%	40,00%	100,00%
1958	8	1	0	9
	88,90%	11,10%	0,00%	100,00%
1959	5	0	0	5
	100,00%	0,00%	0,00%	100,00%
1960	7	3	0	10
	70,00%	30,00%	0,00%	100,00%
1961	4	1	0	5
	80,00%	20,00%	0,00%	100,00%
1962	10	4	0	14
	71,40%	28,60%	0,00%	100,00%
1963	9	2	0	11
	81,80%	18,20%	0,00%	100,00%
1964	14	7	0	21
	66,70%	33,30%	0,00%	100,00%
1965	10	2	0	12
	83,30%	16,70%	0,00%	100,00%
1966	7	3	0	10
	70,00%	30,00%	0,00%	100,00%
1967	6	2	1	9
	66,70%	22,20%	11,10%	100,00%
1968	5	1	0	6
	83,30%	16,70%	0,00%	100,00%
1969	7	2	0	9
	77,80%	22,20%	0,00%	100,00%
1970	2	1	0	3
	66,70%	33,30%	0,00%	100,00%
1971	3	0	0	3
	100,00%	0,00%	0,00%	100,00%
1972	2	1	0	3
	66,70%	33,30%	0,00%	100,00%
1973	2	0	0	2
	100,00%	0,00%	0,00%	100,00%
1974	0	1	0	1
	0,00%	100,00%	0,00%	100,00%
1975	4	0	1	5
	80,00%	0,00%	20,00%	100,00%
1976	3	4	0	7
	42,90%	57,10%	0,00%	100,00%
1977	2	1	0	3
	66,70%	33,30%	0,00%	100,00%
1978	6	0	0	6
	100,00%	0,00%	0,00%	100,00%
1979	7	3	0	10
	70,00%	30,00%	0,00%	100,00%

Az 1962 és 1968 közötti időszakban a revizionizmus elleni harc lefékezése és a marxizmus talaján álló viták differenciálódása a recenziószerzők körének bővülését hozta magával. Újra olvashatunk külföldi ismertetéseket a Lukács-tanítványoktól és a pár évvel korábban ellenzékinek tekintett szerzőktől (például Vajda Mihálytól, Almási Miklóstól, Tordai Zádortól). Fontos változás az is, hogy a korábban az MTA Filozófiai Intézetének szerzői által dominált recenzió rovat folyamatosan kiegészül más intézmények kutatóinak írásaival (gondolhatunk itt például Illy József fizikai problémákról írott elemzéseire, Halász László esztétikai, művészetpszichológiai fejtegetéseire). A hazai szociológiai kutatások beindulása pedig a korban egészen eltérő intézményi háttérrel rendelkező, a külföldi irányzatok egy-egy területét jól ismerő társadalomtudósok bevonásának kedvezett (fontos recenziók jelennek meg az akkoriban OSZK-munkatárs Kemény Istvántól, a KSH-ban dolgozó Varga Károlytól és a Pécsi Orvostudományi Egyetemen tanító Tahin Tamástól). A kor fontos jellegzetessége továbbá, hogy a külföldi viták ismertetésében a húszas éveikben járó egyetemisták és segédmunkatársak is élen járnak (pl. Bence György, Altrichter Ferenc, Nyíri János Kristóf, Timár Árpád).

A tematika kiszélesedését jelzi, hogy a folyóirat hasábjain 1962-től egyre gyakrabban tárgyalják meg a természettudományok és a matematika által felvetett filozófiai kérdéseket. Erre kézenfekvő magyarázatot jelenthet, hogy a szocialista országok tudománypolitikája a hidegháborús versenyben való lemaradás miatt egyre inkább támogatja a korábban burzsoának ítélt természettudományos kutatási irányokat (Hanák 1979: 114). A természettudományos paradigmák megjelenése pedig arra ösztönzi a marxizmus különböző megközelítései alapján gondolkodó hazai szerzőket, hogy az újonnan felmerülő kérdésekre saját, marxista interpretációt alkossanak. Jellemző például, hogy több recenzió hosszasan elemez kibernetikáról vagy mesterséges intelligenciáról szóló angolszász elméleteket. A Turing „gondolkodó gépével" kapcsolatban felmerülő legfontosabb probléma, hogy formalizálható-e annyira az emberi nyelv és az emberi gondolkodás, hogy gépek is el tudják sajátítani a gondolkodás és a nyelvek közötti fordítás képességét (Székely 1964: 561; Szalai 1965: 916). A marxizmus nézőpontjából e kérdés több szempontból is érdekes, hiszen a „materialista világnézet" számára nem távoli az asszociáció, hogy az emberi agy egy komplikált gépezet, másfelől a gondolkodás gépiesítésének gondolata egyértelműen beleütközik a gondolkodás társadalmi meghatározottságáról, az eldologiasodásról vagy az öntudat fontosságáról szóló marxista elképzelésekbe. A logikáról és a tudományos magyarázatról szóló nyugati művek ismertetéseinél (elsősorban Nyíri János Kristóf recenzióiról van szó) is fontos a gondolkodás formalizálhatóságának kérdése. A nyugati művek elemzésénél már nem az a legfontosabb, hogy kiemeljék a dialektikus logika elsődlegességét, fontosabb kérdés, hogy a formális logika milyen szerepet játszik a megismerésben, formalizálhatók-e az értékítéletet tartalmazó kijelentések, melyek a logika (Nyíri 1966a: 190, 1966b: 859–860, 1967: 1169) vagy a neopozitivizmus magyarázatmodelljeinek (Bence 1965: 129–138; Illy 1966: 711–712) korlátai a filozófiai érvelésben.

A formális gondolkodás problémáival párhuzamosan helyet kap a tudomány történeti-filozófiai aspektusainak vizsgálata is. Több recenzió azt vizsgálja, mi a szere-

pe a társadalmi fejlődésnek és a történeti esetlegességeknek az ismert fizikai elméletek és fogalmi struktúrák előtérbe kerülésében (Illy 1963: 1152, 1964: 795–799), és az a kérdés is megjelenik, hogy számőzhetjük-e a gyakran irracionális metafizikai előfeltevéseinket a (például a testek mozgásáról szóló) tudományos elméletek megalapozásából (Altrichter 1966: 381). Ahogyan a formális gondolkodás kérdéseinél, úgy a tudománytörténeti vizsgálatoknál is marxista nézőpontból csak nehezen megválaszolható kérdésekről van szó. A recenziószerzőket például megosztja az a kérdés, hogy a tudományfejlődés esetlegességeire, az elméletek metafizikai beágyazottságára vonatkozó gondolatok hogyan interpretálhatók akkor, ha egységes történeti fejlődést kell előfeltételeznünk, vagy ha a marxizmust továbbra is az egyetlen „tudományosan megalapozható világnézetnek" tartjuk.

Érdekes, hogy a vizsgált periódusban, 1962 és 1968 között egyetlen olyan recenziót sem találunk, amely a különböző marxista elméletek politikai relevanciáját feszegetné. Nem kerül előtérbe sem a világforradalom lehetőségének megítélése, sem a szovjet forradalom szerepének politikai elemzése. Nem látunk példát arra, hogy a recenziószerzők összehasonlítanák a különböző típusú marxizmusok politikai következményeit, nem esik szó a marxizmus és a demokrácia összeegyeztethetőségének problémájáról, a marxizmus szabadságfogalmáról. Nem találunk olyan írást sem, amely a marxizmust mint politikai doktrínát vetné össze a nyugaton uralkodó politikai ideológiákkal: a szociáldemokráciával, a liberalizmussal vagy a konzervativizmussal. Ez a jelenség azzal együtt, hogy a néhány éves időszakban rengeteg olyan írás jelenik meg, amely a marxista irányzatok tudományos relevanciájáról szól, azt jelzi, hogy a hivatalos filozófiai életbe „beengedett" szerzőknek csak azzal a feltétellel nyílt lehetőségük a marxizmus talaján álló vitára, ha nem érintették a marxizmus politikai-filozófiai szempontból releváns problémáit.

Gyakorlati kérdések ezért leginkább az esztétikai és a szociológiai témájú recenziókban jelennek meg. Ebben az időszakban fontos esztétikai kutatások zajlanak Magyarországon: 1965-ben jelenik meg Lukácsnak Az esztétikum sajátosságairól szóló könyve, ezért élénk viták folynak a „művészi visszatükrözés" kérdéseiről, a Lukács-tanítvány Zoltai Dénes pedig önálló Esztétikai Osztályt hoz létre az Akadémia Filozófiai Intézetének keretein belül (Horváth 2000: 12). Élénkülést tapasztalhatunk a nyugati esztétikai művek szemlézésében is: az ismertetések leginkább arra a kérdésre keresik a választ, mennyiben egyeztethető össze a zsenikultuszról, a művészi szubjektum szabadságáról (Halász 1963a: 557–559; Almási 1965: 918–919), a költészet alapvetően nyelvi megközelítéséről (Farkas 1965: 1085–1088) vagy a zene autonóm struktúráiról szóló (Pernye 1963: 1157–1159) felfogás a műalkotások társadalmi meghatározottságát hirdető marxista nézettel. Több ismertetés kritikusan elemzi az avantgárdról szóló nyugati irodalmat: az egyik legfontosabb dilemma, hogy az avantgárd irányzatokat az elidegenedésre adott adekvát mozgalmakként kell-e értékelnünk, vagy el kell fogadni a lukácsi elképzelést, amely szerint az avantgárd irracionalista gyökerei miatt sohasem állhat az emancipáció szolgálatában (Halász 1963b: 159–161; Timár 1966: 357–360; Földényi 1966: 565–568).

A megfigyelt időszakban indul meg Magyarországon a szociológia magas szintű művelése a Szociológiai Kutatócsoport (1963), később a párt Társadalomtudományi Intézetének létrejöttével (1967). A Filozófia Szemlében is helyet kapnak a nyugati szociológiai kutatások által felvetett problémák. Már 1962-ben részletes recenzió jelenik meg Parsonsról, aki az ismertetés szerint releváns gondolatokat fogalmaz meg a normák újratermelődéséről, de aki olyan utópisztikus elméletet alkot, amelynek nézőpontjából nem lehet megragadni a termelőerők fejlődéséből származó mély konfliktusokat (Varga 1962: 768–774). Később konkrét szociológiai kutatások eredményeiről is olvashatunk a recenzió rovatban: ismertetés jelenik meg Touraine vagy Dahrendorf üzemszociológiai vizsgálatairól (Széman 1963: 1159–1164; Kemény 1966: 189–190), a társadalmi mechanizmusok automatizálásának lehetőségeiről (Tordai 1964: 1042–1046), amerikai egészségszociológiai vizsgálatokról (Tahin 1968: 413–418), amelyek nem csak eltérő empirikus módszerekre, de gyökeresen eltérő társadalomfelfogásokra is példaként szolgálnak. Az uralkodó marxista nézőpontból a nyugati szociológiai művek értékelésének fontos szempontja, hogy a konfliktusokat intézményi szinten vizsgáló kutatások eredményei mennyiben egyeztethetők össze a konfliktus szerepét a társadalomfejlődés egészére kiterjesztő marxizmussal. Fontos kérdés az is, hogy a magasan technicizált társadalom hatásait pozitívan vagy negatívan kell-e értékelni a társadalmi élet egészének tervezhetőségét hirdető szocialista nézetek szempontjából.

A külföldi szociológiai irodalom ismertetése gyakran azt a célt is szolgálta, hogy az egymással vitában álló társadalomtudósok nemzetközi mintákat találjanak álláspontjuk alátámasztásához. A magyar társadalomtudományos életet a hatvanas évek derekán talán leginkább az a kérdés foglalkoztatta, hogy a reformerek által szükségesnek tartott piaci reformok bevezetése nem jelenti-e automatikusan az egyenlőség humanista eszményének csorbulását. A dilemma feltevése később a társadalomtudományok szerepéről szóló „humanizáció/optimalizáció" vitává nőtte ki magát, amelynek fontos kérdése volt, hogy a kortárs tudományos módszerek bázisán hogyan hozható létre olyan humanisztikus tudomány, amely túlmutat a hatalmat kritikátlanul kiszolgáló „szociotechnikán". A humanizáció és optimalizáció dilemmája több elemzést is áthat, a leghangsúlyosabban viszont Kemény Istvánnak egy amerikai tanulmánykötetről szóló elemzésében jelenik meg, amely Riesman munkásságával foglalkozik (Kemény 1965: 554). Az elemzett kötetben megjelenő tanulmányok szerint Riesman elmélete eltérő hagyományok ötvözeteként jön létre, így a recenzió szerzőjének is alkalma nyílik arra, hogy rávilágítson a társadalomtudományok technikai és kultúrkritikai megalapozottságú hagyományainak szembenállására. Míg az egyik, döntően Amerikában meghonosodott hagyományhoz tartozó szerzők a magánélet kérdéseire fókuszálnak vagy a valóság egy szűk részletét kutatják, addig az ellentétes, elsősorban európai hagyomány kontextusában alkotó szerzők a közélet kérdéseivel foglalkoznak. Míg az egyik hagyományhoz tartozó szerzők a természettudományok módszereit követik és társadalmi előrejelzésekre is vállalkoznak, az ellentétes tradíció szerzői inkább átfogó kultúrkitikára törekszenek, és egy olyan módszertan kidolgozására vállalkoznak, amely lehetővé teszi az eltérő kultúrák összehasonlítását. A különböző szociológiai hagyományok bemutatása a Magyarországon a reformok kapcsán felmerült

vitákat kimondatlanul is történeti és nemzetközi kontextusba ágyazza, Riesman pedig olyan mintaként jelenik meg, aki a kultúrkritikai szemléletet hatékonyan ötvözi a tudományos egzaktság elvárásával. A recenzió implicit módon arra is rámutat, hogy a szociológiai irányzatok közötti legfontosabb különbség – a kor hivatalos ideológiájától eltérően – nem a szocialista/burzsoá, inkább a matematizáló/humanizáló dichotómia mentén azonosítható. Marx így a recenzió szellemében az uralkodó ideológia szerint polgárinak tartott Weberrel, Durkheimmel és Veblennel kerül azonos platformra.

A tudományos differenciálódás és a nyugati irányzatok megjelenése új lökést adott a „polgári filozófia" történetéről szóló hazai kutatásnak is: 1963-ban jelenik meg Wittgenstein Tractatusa Márkus György fordításában és kommentárjaival, amelynek szellemisége évtizedekig meghatározza a nyugati filozófiával foglalkozó hazai szerzők munkáját (Faragó-Szabó 2010: 130), 1964-ben pedig kiadják az első komolyabb összefoglaló művet a polgári filozófia irányzatiról (Tordai Zádor-Márkus György: Irányzatok a polgári filozófiában, 1964), a Filozófiai Szemle hasábjain több recenzió foglalkozik a neopozitivizmus, az egzisztencializmus és a fenomenológia problémáival. A reflexívebb magyar filozófusoknak egyre inkább szembe kell nézniük azzal a problémával, hogy a korabeli marxizmus eszközkészletével autentikus interpretáció adható-e a korabeli nyugati irányzatokon belüli törésvonalakról.

Vajda Mihály két nagyobb – egyrészt R. M. Chisholm fenomenológiáról és realizmusról (1965: 138–141), másrész Morton White 20. századi angolszász irányzatokról (1966: 1044–1047) szóló kötetéről írt – recenziójában vázolja fel a korabeli marxista filozófiatörténész dilemmáit. Gondolatmenete szerint a korábbi marxista történetírás óriási tévedése, hogy Hegelt tekintette az utolsó polgári rendszeralkotó filozófusnak, és hogy a polgári és a marxista ellentétpárt abszolutizálta. A marxista filozófusok ezért vagy nem merészkedtek a polgári filozófia területére, vagy kellő történeti távlat hiányában eltévedtek az irányzatok útvesztőjében. Mindenképpen elvétették azonban azt az eredeti marxista célkitűzést, hogy a gondolati formákról a maguk történeti fejlődésében alkossanak releváns interpretációt. A nagyobb gondolati rendszerek belső ellentmondásainak feltárására kézenfekvőnek látszik ugyan az immanens kritika módszere, a rendszer belső logikája szerinti elemzés, Vajda szempontjából azonban ez a módszer elvéti a gyakorlatorientált marxista történetírás célját. Még fontosabb azonban, hogy a gondolat rekonstrukciója is lehetetlenné válik egy külső elemzői szempont érvényesülése nélkül. Vajda dogmatizmuskritikáján túl azonban egy önreflexív marxista filozófia bázisán képzeli el a modern irányzatok történeti alakzatainak bemutatását és autentikus kritikáját. A fenomenológiáról és a realizmusról szóló könyv kapcsán kifejti, hogy csak egy modern marxizmus talaján jöhet létre olyan, valóban realista irányzat, amely a tudatnak nem tulajdonít a külvilágtól független létet, és amelynek nézőpontjából a fenomenológia realista irányáról is meggyőző kritikát alkothatunk. A marxizmus egy másik fontos vonása, hogy nem választja el egymástól a spekulatív és a gyakorlati észt, az elméletet és a gyakorlatot, így autentikus interpretációt képes alkotni a pusztán tudományos analízisre épülő, nem gyakorlatorientált nézetekről és társadalmi hatásukról.

Vajda gondolatmenete egy antidogmatikus és megújulásra képes marxista filozófiatörténet-írásról alátámasztja azt a korábbi megállapításunkat, hogy a hatvanas évek elején induló konszolidációs folyamatok bizonyos korlátok között lehetővé tették a nyugati filozófiai művek rugalmasabb értékelését – feltéve persze, hogy az ismertetett műben nem rajzolódik ki kritika a politikai viszonyokkal szemben. A vizsgált időszakban lehetőség nyílt nyugati filozófiai módszerek, a „releváns polgári" művek alaposabb bemutatására is, a kritika szempontjait viszont döntően a differenciálódó marxista megközelítések nyújtották.

Újbaloldali tematika, 1968–1973

A hatvanas évek derekán megélénkülő marxista diskurzusok hatására sokan már azt vizionálták, hogy egy „marxista reneszánsz" kapujában állunk (Hanák 1979: 161). 1968 azonban csalódást jelentett a pluralizmus kibontakozásában reménykedő gondolkodóknak: Csehszlovákia megszállása megmutatta, hogy Moszkva nem enged az önállósodási törekvéseknek. Miután jelentős hazai filozófusok és szociológusok tiltakoztak a csehszlovákiai beavatkozás ellen, a párt határozottabban fellépett az újítási törekvésekkel szemben: az 1969-ben kiadott „Tudománypolitikai irányelvek" a párt ideológiai hegemóniáját hirdették. Ezek valójában csak lassan hatottak a Filozófiai Intézet életére. Az intézet élén 1972-ig a nemzetközi tekintélynek számító Tőkei Ferenc állt, és igazgatósága alatt a Lukács-tanítványok aktív vitái jellemezték az intézet működését (Horváth 2000: 13). A Filozófiai Szemle szerkesztését azonban már 1972-ben a párthoz lojális Szigeti Györgynének adták át (Hanák 1979: 173).

Az 1968 utáni időszakban azonban más impulzusok is érték a politikai problémák iránt érzékeny gondolkodókat. Az „új gazdasági mechanizmus" beindulása és a csehszlovákiai beavatkozás együttesen a „létező szocializmus" megreformálhatóságának kérdését helyezte előtérbe. A nyugati diákmozgalmak tapasztalata pedig Magyarországon is új politikai-filozófiai témákat helyezett az elemzés fókuszába: elsősorban a hatalom, a forradalom, a kultúra, az életmód problematikáját (Kovács 2010: 103). Ezek az impulzusok a hazai politikai gondolkodás fellendülését hozták magukkal, a következő pár évben világszínvonalú politikai filozófiai művek születtek, jórészt a hivatalos filozófiai fórumokon kívül. 1968-ban jelenik meg Lukácsnak A demokratizálódás jelene és jövője című írása, amely a bürokratikus szocializmussal szemben a munkástanácsok demokratikus uralmán alapuló szocializmus eszméjét hirdeti meg (1988: 58–59). Heller Ágnes és Vajda Mihály 1970-ben publikálják a *Családforma és kommunizmus* című cikküket, amelyben a mindennapi érintkezési formák átalakításának szükségességére hívják fel a figyelmet (1970: 1655–1665). A Lukács-körhöz tartozó Bence György, Kis János és Márkus György 1972-ig megírják *a Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan* című művüket, amely már nem csak a létező szocializmust, de Marx legfontosabb (például a munkásság elnyomorodására vonatkozó) téziseit is kritika tárgyává teszi (Kovács 2010: 108).

A rendelkezésünkre álló információk azt mutatják, hogy ezek az impulzusok néhány évig felemás módon hatottak a filozófiai művek szemlézésének gyakorlatára.

A vitáknak a hivatalos fórumokról való kiszorulására és a szerkesztési elvek bizonytalanná válására egyaránt utalhat, hogy a vizsgált pár évben a szemlézett művek száma 1965-től csökkenő tendenciát mutat: míg 1965-ben, a tudomány konszolidációjának időszakában 45 recenzió jelent meg a Filozófiai Szemlében, 1970-ben már csak harmadannyi, a szerkesztőváltás után, 1973-ban pedig már csak hat recenzió születik (ld. *9. ábra*). A recenzensek figyelme viszont nem korlátozódik a szocialista blokk tudományos életére: 1970-ig nő a nyugati és csökken a szocialista blokkhoz tartozó (nem magyar) szerzőkről szóló ismertetések aránya (1970-ben 14 műből 9 nyugati szerzőé). A nyugati szerzők megítélése sem romlik, 1969-ben és 1971-ben is döntően pozitívan értékelt nyugati szerzőkről olvashatunk (ld. *11. ábra*).

Az elemzett nyugati művek ideológiai megítélésében nem találkozunk egyetlen, határozott tendenciával: továbbra is olvashatunk immanens szövegrekonstrukciókat és leíró jellegű ismertetéseket. A tudományfilozófia, a nyelvfilozófia, az ismeretelmélet mellett 1971-ben nyugati vallásfilozófiai művekről is olvashatunk leíró ismertetéseket, ami arra utal, hogy a megújuló marxista-keresztény párbeszéd jegyében ebben az időszakban fontosnak tartják a keresztény gondolkodók vagy nem marxista valláskritikusok érveinek immanens rekonstrukcióját is (Ujvári 1971: 786; Horváth 1971: 789; R. L. 1971: 792). 1970-ben viszont mintha élesebbek lennének a viták: a szemlézett nyugati művek többsége marxista, de az elemző nézőpontjából helytelen álláspontot képvisel a marxizmuson belül (ld. *8. ábra*).

12. ábra: *A nyugati szerzőkről szóló ismertetések aránya évenként*

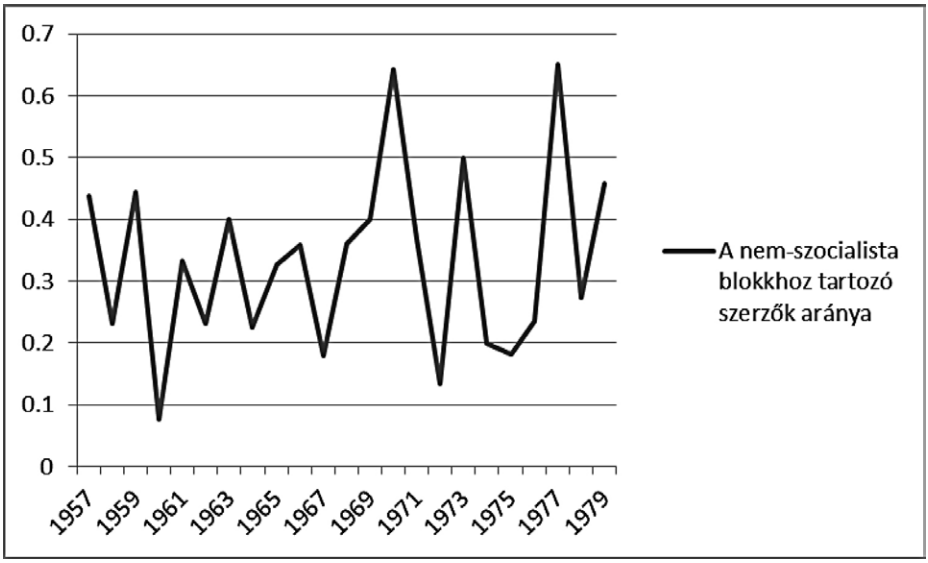

13. ábra: *A szocialista blokk szerzőiről szóló ismertetések aránya évenként*

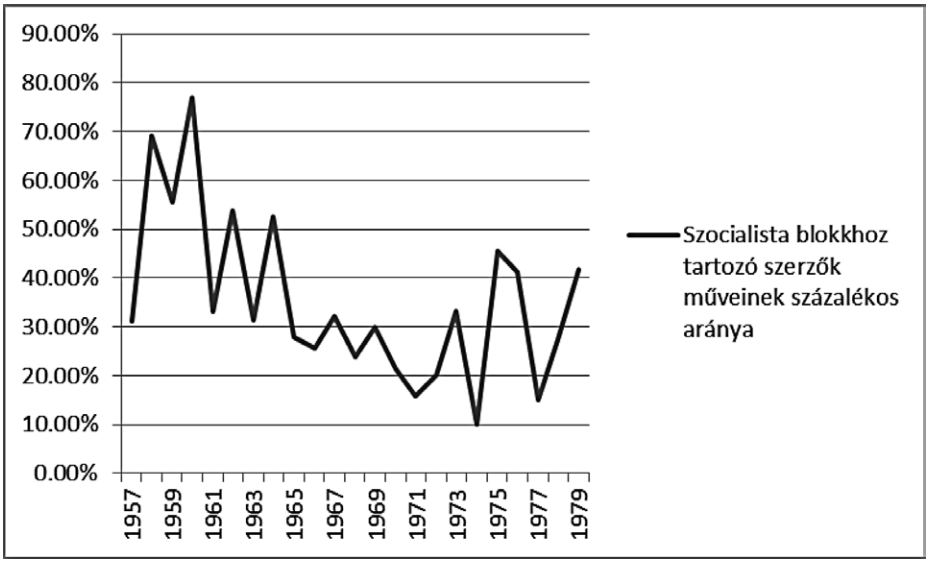

14. ábra: *A magyar művekről szóló ismertetések aránya évenként*

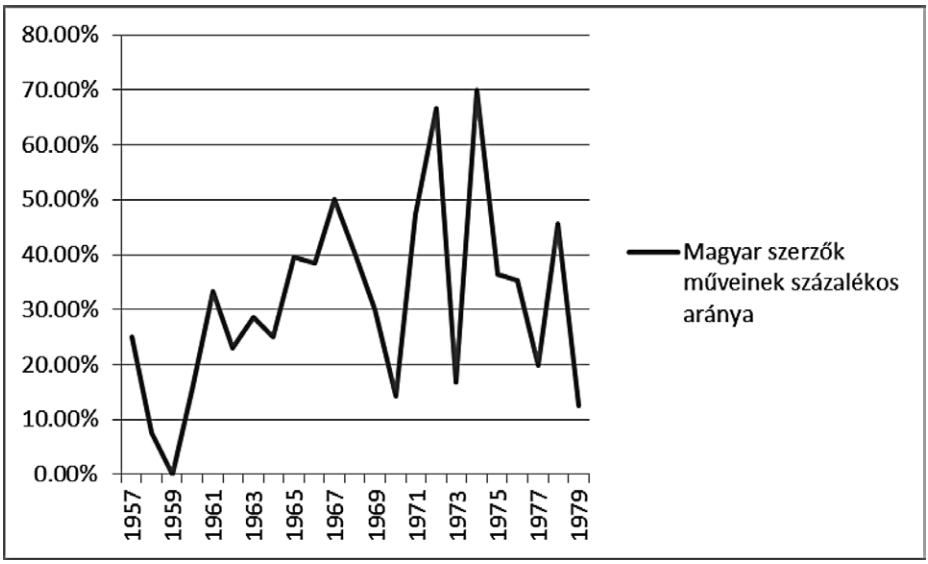

A politikai tematika erősödését jelzi, hogy kritikai kiadások megjelenése kapcsán sokat olvashatunk a húszas-harmincas évek nyugati marxizmusáról (Vajda 1971: 181), főleg Antonio Gramsciról. Az olasz marxizmusról és a nyugati marxista irányzatokról szóló viták alaphangját két baloldali, de ellenzéki szerző: Vajda Mihály és Endreffy Zoltán recenziói adják meg.

Fontos azonban megjegyezni, hogy az olasz marxizmus és a nyugati kritikai társadalomelméleti hagyomány kérdései olyan fiatal kutatók recenzióiban is jelen vannak, akik legalábbis részben szaktudományos vagy filozófiatörténeti perspektívából közelítenek a nyugati marxista irányzatok problémájához (pl. Kelemen János, Nagy András, Kovács András).

Gramsci bemutatása sok szempontból tette lehetővé a keleten uralkodó marxizmus–leninizmus újragondolását. Fontos például, hogy az 1917-es szovjet forradalom, amely a korabeli hivatalos értelmezés szerint történelmi szükségszerűség következménye volt, Gramsci írásaiban spontán és megismételhetetlen akcióként jelenik meg. Lenin pedig, aki a korabeli szakfolyóiratok hasábjain egyre inkább tudományos hivatkozási pontként, az empiriokriticizmus kritikusaként szerepel, a Gramsci-elemzésekről szóló ismertetésekben ismét forradalmárként, az elmélet és a gyakorlat totális egységének megteremtőjeként lesz bemutatva (Endreffy 1970: 691–698). Gramsci az elemzések szerint a gyakorlat filozófusa: elméletének végső konzekvenciái szerint a minket körülvevő valóság egésze kollektív emberi cselekvés eredménye: ez pedig szöges ellentétben áll az uralkodó marxista–leninista gondolattal, amely szerint a valóság az objektív és megismerhető törvények uralma (Vajda 1971: 550–557; Kelemen 1971: 559–562). A Gramsciról szóló ismertetők így végeredményben szembeállították a forradalmi marxizmust a szcientista leninizmussal, a szabad akaraton nyugvó cselekvéskoncepciót a történelmi szükségszerűségről szóló elképzelésekkel, az emancipáció kulturális dimenzióit a gazdasági feltételekkel.

A frankfurti iskola teoretikusai mérvadó marxista kultúrkritikusokként jelennek meg a folyóirat hasábjain (Nagy 1969: 1000–1002). Kovács András átfogó recenziója (1970: 1159–1163) azonban azt a kritikát is megfogalmazza velük szemben, hogy a diákmozgalmaktól való elhatárolódással gyakorlati ambícióik hiányát tették egyszer s mindenkorra világossá. Ebből a szempontból az a kérdés lesz az érdekes, hogy forradalmi célok híján hogyan artikulálják az elidegenedés felszámolásának lehetőségét. A kérdés tárgyalásakor hangsúlyossá válik, hogy a késő kapitalizmus ellentmondásainak tanulmányozása a frankfurti teoretikusokat a fiatal Marx felé fordította. Bemutatták, hogy a fiatal Marx gondolkodásának nem volt szerves eleme a történelmi szükségszerűség feltételezése, és csak reményeit fejezte ki, hogy létrejön olyan új osztály, amely kivívja az emberi nem emancipációját. Az érett Marx e nézőpont szerint kételkedett a munkásosztály felvilágosításának lehetőségeiben, ezért az emancipáció megvalósítását a forradalmi osztály helyett a történelemben ható objektív törvények működésére bízta. Az ismertetés összességében azt a kritikát fogalmazza meg a frankfurti iskola új generációját képviselő Jürgen Habermasszszal szemben, hogy a „megzavart kommunikáció helyreállításáról" szóló gondolata nem elégítené ki az elidegenedés megszüntetésének feltételeit kereső ifjú Marxot. Lényeges azonban, hogy a recenzió kritika nélkül hagy a korabeli marxizmus–leninizmussal nehezen összeegyeztethető nézeteket, például azt, hogy a fiatal Marxnál kell keresnünk az autentikus kritika feltételeit.

Ezeken az izgalmas elemzéseken túl persze azt kell mondanunk, hogy a nyugati

művek bemutatásának fóruma erőteljesen beszűkült az 1968 utáni években, és a marxizmusról szóló viták döntőrészt e hivatalos fórumon kívül zajlottak. Az alternatív marxizmuskoncepciók problémacentrikus ismertetése azonban arra hívhatja fel a figyelmünket, hogy erőteljesebb adminisztratív lépések nélkül nem lehetett teljesen kiszorítani a 68 utáni újbaloldali tematikát a hivatalos filozófiai életből.

A filozófusper következményei: 1973 után

Lukács György 1971-es halálát követően a párt egyre kevésbé toleráns az újbaloldali és alternatív marxista irányzatok megjelenésével szemben, erőteljesebb fellépésre viszont csak az új gazdasági mechanizmus 1972-es befagyasztása, a reformközgazdászok látványos veresége után szánja el magát. 1973-ban a Központi Bizottság vizsgálatot kezdeményez több filozófussal szemben, egy a bizottság mellett működő munkaközösség pedig a *Filozófiai Szemle* hasábjain fogalmazza meg vádjait a kutatókkal szemben.[2] Eszerint egyes kutatók (Heller Ágnes, Vajda Mihály, Márkus Mária, Hegedűs András) a marxista elemzés látszatát fenntartva és a pluralizmus elvéhez ragaszkodva a marxizmus–leninizmus hegemóniáját veszélyeztető gondolatokat fogalmaznak meg: kétségbe vonják a szocializmus világtörténelmi jelentőségét, a munkásosztály forradalmi szerepét, kiemelik az új gazdasági mechanizmus piacgazdasági jellegét. 1973 májusában a KB nyomására végül több kutatót (Bence Györgyöt, Kis Jánost, Márkus Györgyöt és Vajda Mihályt) elbocsátanak a munkahelyéről, és a megtámadott szerzőkkel szemben publikációs tilalmat hirdetnek (Horváth 2000: 14). A hivatalos filozófiai életet innentől olyan szerzők művei dominálják, akik kapitalizmus és szocializmus episztemikus különbségét hirdetik, és akik a marxizmus–leninizmus tudományos jellegét akarják bizonyítani (Weiss 2010: 174–175).

Az adatainkból jól látható, hogy a támadások évében jelentősen beszűkül a nyugati művek bemutatásának hivatalos fóruma: 1973-ban összesen hat recenzió jelenik meg a *Filozófiai Szemle* számaiban. 1974 és 76 között egy a hatvanas évek óta tapasztalható csökkenő tendencia után átmenetileg megnő a keleti blokk szerzőinek aránya (az 1/3-os átlagról 41–45%-ra – ld. *13. ábra*), a nyugati szerzők aránya pedig átmenetileg visszaesik (20–23%-ra – ld. *12. ábra*). A hetvenes évek végére több változást is tapasztalhatunk: fokozatosan nő az ismertetett művek száma és ezen belül a nyugati művek aránya (az 1977-es csúcson a megjelent recenziók kb. 2/3-a), az ismertetett nyugati művek többségéről pedig ideológiamentes rekonstrukciót olvashatunk. Ezzel összefüggésben azt is érdemes megjegyezni, hogy a külföldi szerzőkről szóló recenziók jelentős részét ideológiailag nem elkötelezett, hanem idegen nyelvekben, a nyugati filozófiai irányzatokban és a filozófiatörténetben rendkívül járatos fiatal generáció tagjai írják (például esztétikai témákban: H. Orlóci Edit, Tagai Imre, Gaján Éva, társadalomfilozófiai és kultúrfilozófiai témában: Nyíri János Kristóf, Fehér M. István, Fehéri György, Orthmayer Imre).

Érdekes, hogy a lap hasábjain megjelenő rekonstrukcióknak csak kisebb része szól spekulatív filozófiáról, és hangsúlyossá válik az esztétikai és a társadalomtudományos

2 Az MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség Állásfoglalása Néhány Társadalomkutató Antimarxista Nézeteiről. MFSZ 1973/1–2. 159–169.

problémák nem ideologikus ismertetése. A strukturalista elméletek és Umberto Eco munkásságának bemutatása a recenziószerzőknek alkalmat ad arra, hogy a műalkotások mibenlétére vonatkozó kérdést tegyék vizsgálat tárgyává, megvizsgálják, hogy a művészetet befogadó közösség összetételének változásai ellenére hogyan beszélhetünk minden körülmények között érvényes üzenetet hordozó műalkotásokról (Gaján 1979: 213–220; Hajnóczi 1976: 143; Révész 1979: 550–551). A műalkotás autonóm szférájának bemutatása lehetővé teszi az esztétikai (például a szépségről [Tagai 1979: 556–560] vagy a giccsről [H. Orlóci 1977: 99–102] szóló) diskurzusoknak a gazdaság, a politika vagy akár a társadalom szféráitól független elemzését. A társadalomtudományok filozófiájáról szóló elemzésekben is fontos szerephez jut az önálló, ideologikusan nem terhelt kutatási eljárások bemutatása. Von Wright elemzései kapcsán hangsúlyos lesz a társadalmi törvények nem objektív törvényekként, hanem gondolkodási sémaként történő elemzése (Solt 1974: 868–871; Nyíri 1978: 152–154). Társadalomtörténeti elemzések kapcsán pedig olyan módszerek kerülnek előtérbe, amelyek egy adott korszak gondolkodásának és társadalmának elemzését anélkül teszik lehetővé, hogy a kutatónak el kéne fogadnia a feltartóztathatatlan történelmi fejlődés tudományosan egyre kevésbé vonzó elképzelését (Fehér 1976: 302–310, 1977: 94–98, 1979: 220–223; Orthmayr 1977: 559–604).

Fontos azonban, hogy a nyugati marxizmus problémája nem szorul ki teljes mértékben a *Filozófiai Szemle* könyvismertető rovatából, de lényeges hangsúlyeltolódásokat tapasztalhatunk. Az időszak fontos jellegzetessége, Lukács György tanítványai, akik közül sokan többé-kevésbé aktív recenziószerzők voltak (Almási Miklós, Tordai Zádor, Heller Ágnes, Vajda Mihály, Márkus György, Kis János, Bence György) nem találhatók meg az ismertetések szerzői között. Az olasz és általában a nyugati marxizmus által felvetett problémákat érintő ismertetők egy részének alaphangját ezután olyan szerzők adják meg, akik meglehetősen kritikusak a nyugati marxista irányzatokkal és azok hazai követőivel szemben. Fontos recenziókat ír például Rozsnyai Ervin, aki ugyan eszmei különállása miatt nem fut be hivatalos karriert, kritikáit azonban leninista alapon fogalmazza meg. A nyugati marxizmus kérdéseit érintő kritikák másik része filozófiatörténeti diskurzusba ágyazódik, és a kritikákat rendszerint ideológiailag kevéssé elfogult, szakfilozófiai módszerekkel dolgozó, egyetemen oktató fiatal kutatók írják (pl. Szabó Tibor, Bayer József, Éles Csaba).

A marxizmusról szóló recenziókban hangsúlyossá válik a nyugati marxizmus és a leninizmus különbsége, a nyugati marxizmus elitizmusának bemutatása. Az 1968 kudarcát megtapasztaló nyugati szerzők könyvének bemutatása alkalmat ad a lényegi különbségek ecsetelésére. A német és a francia újbaloldali filozófusok olyan gondolkodókként jelennek meg, akik az akadémia világába menekültek, és akiket a fasizmus tapasztalata nem a gyakorlat, hanem (a frankfurti iskola esetében) a pesszimista történelemfilozófia (Szabó 1979: 534; Bayer 1979: 738), vagy (Sartre esetében) az egzisztencializmus felé fordított (Rózsa 1976: 789–792; Darai 1977: 725–726). E filozófusok azért is súlyos árat fizetnek, hogy a fiatal Marxhoz fordulnak: lemondanak a gazdasági alapok és a politikai rendszerek bírálatáról, gondolkodásuk leginkább kulturális kérdésekre irányul. Ebben

az olvasatban 1968 céljai ugyan vállalhatók, de szükségszerűen kudarcra lettek ítélve a forradalom elméleti alapjainak megteremtése nélkül (Szabó 1979: 535).

Kortárs olasz baloldali szerzők munkáinak ismertetése révén Gramsci még mindig gyakran hivatkozott szerző, a róla alkotott kép azonban megváltozik. Egyrészt többször jelenik meg a róla szóló történeti és módszertani viták kontextusában, bizonyos távolságtartással, és erősek lesznek a párhuzamok az ugyancsak kanonizált lukácsi életművel. Feltűnő az is, hogy már nem különutas marxistaként jelenik meg, hanem az „átmenet filozófusaként", aki az olasz helyzetnek megfelelően alkalmazta az elmélet és gyakorlat totalitására épülő lenini filozófiát (Rozsnyai 1978: 866–867; Éles 1979: 543–546; Szabó 1978: 297). Gramsci szubjektivizmusa nem képezi már elemzések tárgyát. Az is megfogalmazódik, hogy Gramsci nem illeszkedik a „humanizáló marxizmus" hagyományába, mert az ember helyett egy gazdasági kategóriát: a „konkrét termelőt" helyezte gondolkodásának fókuszába (Szabó 1977: 729–730). Gramsci és az őt követő kortárs kommunista politikusok pozitív példájának bemutatása így sok esetben lehetőséget teremt arra, hogy fölmutassák a nyugati világban életképes autentikus marxizmus lehetőségét.

Összegzés

A hetvenes évek fejleményeinek bemutatása után tekintsünk vissza az elemzés tanulságaira. Kutatásom során a Kádár-korszak hivatalos filozófiai életének nyugati tájékozódását, nyugati irányzatokról alkotott képét vizsgáltam 1957-től a hetvenes évek végéig. Elemzésem forrásaként a *Magyar Filozófiai Szemle* Recenzió rovata szolgált, melyet két szempontból vizsgáltam: egyrészt statisztikát készítettem a recenzió szerzőjének pozitív/negatív értékeléseiről és ideológiai ítéleteiről, másrészt az egyes időszakokban megjelent recenziókat tartalmilag vizsgáltam. E két oldalról végrehajtott elemzés során rámutattam arra, hogy a Kádár-korszak társadalmi és politikai fordulópontjai erőteljesen meghatározták a külföldi műveket elemző recenziószerzők körét és érdeklődését, a filozófiai viták irányát.

Az ötvenes évek végén (egy átmeneti időszak után) azt láthattuk, hogy a revizionizmus elleni küzdelem először a nyugati művek rendkívül sematikus, negatív ideológiai értékelését, majd a nyugati érdeklődés visszaszorulását hozta magával. A hatvanas évek elejének politikai enyhülése után a recenziószerzők köre azonban jelentősen kibővült, és a '62-től '68-ig tartó időszakban a marxista elemzési perspektívák differenciálódásának lehettünk tanúi. A viták ekkor rendszerint arról folytak, hogy a versengő marxista koncepciók bázisán hogyan értékelhetők a szaktudományok által felvetett filozófiai kérdések. Ugyanakkor azt is tapasztalhattuk, hogy az egyébként sokszínű marxista diskurzusokból kiszorultak a politikai filozófiai kérdések, ami azt jelzi, hogy a rendszer alapját képező politikai eszmerendszert nem lehetett vita tárgyává tenni – legalábbis az általam vizsgált „hivatalos" fórumon. Ez 1968-at követően megváltozott. Az 1968-as prágai beavatkozást követő visszarendeződés ismét a nyugati perspektíva beszűkülését hozta magával, de a diákmozgalmak és a gazdasági reformfolyamatok beindulása után a politikai tematikát már nem lehetett kiszorítani a hivatásos filozófiai élet legfőbb fórumáról sem:

az alternatív marxista szerzők, a Lukács-tanítványok és a fiatal kutatók a Szemle hasábjain is megvitatták a nyugati neomarxista koncepciók tanulságait. Fontos változásokat hoztak azonban a filozófusok elleni eljárások: a neomarxista tematika, a nyugati marxizmus problémái ugyan nem tűntek el a folyóirat hasábjairól, de rendszerint kritikusan vagy filozófiatörténeti kontextusban tárgyalták őket. A politikai szempont háttérbe szorulása, a szaktudományok fejlődése és egy új filozófus generáció megjelenése összességében a filozófiai viták professzionalizációjának, az immanens szövegrekonstrukciók megjelentetésének kedvezett a nyugati művek szemlézésének gyakorlatában. E változásnak azonban ára volt: a hivatalos filozófia legfontosabb fórumáról teljesen visszaszorult a fennálló társadalmi és politikai problémákat is tematizáló társadalomkritikai nézőpont.

Abstract: In this study I examine how the judgment of Western philosophical trends or scientific results that are relevant for social philosophical thought changed in academic life in Socialist Hungary from the time following 1956 until the years of the beginning of the trials against philosophers. During my research I examine the „Szemle" (Review) column of the Hungarian Philosophical Review and I follow both content analysis and statistical analysis to win a comprehensive picture of the interpretation of Western literature by officially recognized philosophers. I argue that we can identify several phases in the period concerned when – despite the administrative measures of the reigning power –, a wide scope of problems and a diversity of perspectives and interpretations appear in the practice of reviewing. While the 60's can be described by the differentiation of Marxist perspectives in the analyses, by the end of the 70's the development of specialised fields and the impossibility of political criticism led to the disappearance of ideologies and the professionalisation of the disciplines of philosophy (like esthetics, social theory, philosophy of science). This tendency also brought about the fading of the perspective of social criticism.

Irodalom

Almási M. (1957): Az értelem dialektikája. [Könyvbírálat rovat – Horkheimer–Adorno: A felvilágosodás dialektikája.] *Magyar Filozófiai Szemle*, 1.

Almási M. (1965): Georg Boas: The Heaven of Invention. [Ismertetés és bírálat rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 5.

Altrichter F. (1966): M. B. Hesse: Forces and Fields. [Ismertetés és bírálat rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 2.

Az MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség Állásfoglalása Néhány Társadalomkutató Antimarxista Nézeteiről. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1973/1–2.

Bayer J. (1979): A „Café Marx"-tól a „Café Max"-ig. [Szemle rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 5.

Bence Gy. (1965): Ernest Nagel a tudományos elméletek kognitiv státuszáról, [Ismertetés és bírálat rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 1.

Boros G. (szerk.) (2010): *A hetvenes évek filozófiai lehetőségei és valósága*. Budapest: L'Harmattan.

Darai L. M. (1977): Sartre filozófiai írásaiból. [Szemle rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 6.

Éles Cs. (1979): Régi és új fejedelem. [Szemle rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 3–4.

Endreffy Z. (1970): Gramsci és a gyakorlat filozófiája. [Szemle rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 3–4.

Faragó-Szabó I. (2010): Az Altrichter-kör. In Boros G. (szerk.): *A hetvenes évek filozófiai lehetőségei és valósága*. Budapest: L'Harmattan.

Farkas J. (1965): Michael Landmann: Az abszolút költészet. [Ismertetés és bírálat rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 6.

Fehér I. (1976): A kultúrtörténet néhány filozófiai-metodológiai problémájához. [Szemle rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 2.

Fehér I. (1977): Egy tudománytörténeti megközelítés margójára. [Szemle rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 1.

Fehéri Gy. (1979): Huizinga: A középkor alkonya. [Szemle rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 1–2.

Fogarasi Béla (1957a): I. M. Bochenski: Formale logik. [Ismertetések rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 2–4.

Fogarasi B. (1957b): W. E. Beth: Épistemologie génétique et recherche psychologique (J. Piaget). [Ismertetések rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 2–4.

Fogarasi Béla: *Magyar Filozófiai Szemle*. MFSZ 1957/1.

Fogarasi B. (1957c): Philipp Frank: Philosophy of Science. [Ismertetések rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 2–4.

Fogarasi B. (1957d): Martin Heidegger: Zur Seinsfrage. [Ismertetések rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 2–4.

Földényi L. (1966): Az avantgardizmus történetéhez. [Ismertetés és bírálat rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 3.

Gaján É. (1979): Umberto Eco: A nyitott mű. [Szemle rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 1–2.

Hajnóczi G. (1976): A tartalom formái és a jelentés a szemiotikában. [Szemle rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 1.

Halász L. (1963a): R. Huyghe: A művészet és a lélek. [Ismertetés és bírálat rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 3.

Halász L. (1963b): Ernst Fischer: A nélkülözhetetlen művészet. [Ismertetés és bírálat rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 1.

Hanák T. (1979): *Az elmaradt reneszánsz. A marxista filozófia Magyarországon*. Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.

Heller Á. – Vajda M. (1970): Családforma és kommunizmus. Kortárs, október.

Hell J. – Lendvai L. F. – Perecz L. (2001): Magyar Filozófia a XX. században, II. Budapest: Áron Kiadó.

H. Orlóci E. (1977): Abraham A. Moles: A giccs, a boldogság művészete. [Szemle rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 1.

Horváth H. (1971): „Világi" teológia? (Johann Baptist Metz: A világ teológiájához. München 1969.) [Recenziók a valláselmélet és valláskritika tárgyköréből] *Magyar Filozófiai Szemle*, 5–6.

Horváth Pál (2000): Magyar Tudományos Akadémia – Filozófiai Intézet, MTA, Budapest

Hülvely I. (1965): Klaniczay Tibor: Marxizmus és irodalomtudomány. [Ismertetés és bírálat rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 6.

Illy J. (1963): Tér – erő – tömeg. [Ismertetés és bírálat rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 6.

Illy J. (1964): Az antikvitás fizikai világképe. [Ismertetés és bírálat rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 4.

Illy J.(1966): Einstein és a kozmikus világrend, [Ismertetés és bírálat rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 4.

Kelemen J. (1971): A marxista filozófusok Olaszországban. [Szemle rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 3–4.

Kemény I. (1965): A felülvizsgált Riesman. [Ismertetés és bírálat rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 3.

Kemény I. (1966): Ralf Dahrendorf: Ipari és üzemszociológia. [Ismertetés és bírálat rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 1.

Kovács A. (1970): Kritikai társadalomelmélet vagy terapeutikus megértés? [Szemle rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 6.

Kovács G. (2010): Az újbaloldal és a magyar filozófia a hetvenes évek elején. Néhány adalék az Überhaupt-könyv eszmetörténeti hátteréhez. In Boros Gábor (szerk.): A hetvenes évek *filozófiai lehetőségei és valósága*. Budapest: L'Harmattan.

Lehmann M. (1998): Az elidegenedés- és antropológia-vita politikai összefüggései. A marxista filozófia reneszánszától a filozófusperig. Interneten: lehmann.hu/lm/elidegen.pdf

Ludassy M. (1998): 1973. Beszélő, 3(4).

Lukács Gy. (1988): *A demokratizálódás jelene és jövője*. Budapest: Magvető.

Mátrai L. (1957): E. J. Dijksterhuis: Descartes. [Ismertetések rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 2–4.

Nagy A. (1969): Leo Lowenthal: Popular Culture and Society. [Ismertetés és bírálat rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 5.

Nyíri J. K. (1966a): G. H. von Wright: The Logic of Preference. [Ismertetés és bírálat rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 1.

Nyíri J. K. (1966b): A filozófiai érvelésről. [Ismertetés és bírálat rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 5.

Nyíri J. K. (1967): A többértékű logika filozófiai értéke. [Ismertetés és bírálat rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 6.

Nyíri J. K. (1978): Magyarázat és megértés. [Szemle rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 1.

Orthmayr I. (1977): Carlo M. Cipolla: Az ipari forradalom előtt. Európai társadalom és gazdaság 1000 és 1700 között. [Szemle rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 5.

Pernye A. (1963): „Az új muzsika" avagy a zenetechnika autonóm fejlődése. [Ismertetés és bírálat rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 6.

Péteri V. (1965): Dr. Vigh József: A fiatalkori bűnözés és a társadalom. [Ismertetés és bírálat rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 5.

Révész M. (1979): Egy sziszifuszi mű – Nicolai Hartmann: Esztétika. [Szemle rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 3–4.

R. L. (1971): Modern teológiai kísérlet egy Jézus-életrajzhoz. (Hugh J. Schonfield: A húsvéti összeesküvés. New York 1965.) [Recenziók a valláselmélet és valláskritika tárgyköréből] *Magyar Filozófiai Szemle*, 5–6.

Rózsa T. (1976): Farkas László: Egzisztencializmus, strukturalizmus, marxizálás. [Szemle rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 5.

Rozsnyai E. (1978): Umberto Cerroni: Eszmei válság és a szocializmusba való átmenet. [Szemle rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 6.

Solt K. (1974): Vannak-e „megengedő normák"? (Ellenvetések Georg Henrik von Wrighttel szemben). [Szemle rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 6.

Szabó T. (1978): Gramsci – Togliatti írásainak tükrében. [Szemle rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 2.

Szabó T. (1979): Megjegyzések a „nyugati marxizmus" történetéhez. [Szemle rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 3–4.

Szalai P. (1965): Tudat és gép. [Ismertetés és bírálat rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 5.

Székely S. (1964): Mortimer Taube: Computers and Common Sense, [Ismertetés és bírálat rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 3.

Széman I.-né (1963): A. Touraine: A Renault-gyári munkások munkájának alakulása. [Ismertetés és bírálat rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 6.

Tagai I. (1979): „Schön". [Szemle rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 3–4.

Tahin T. (1968): S. W. Bloom: Az orvos és betege. Szociológiai interpretáció. [Ismertetés és bírálat rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 2.

T. Gy. (1957): Gerhart Schmidt: Vom Wesen der Aussage. [Ismertetések rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 2–4.

Timár Á.(1966): Mario de Micheli: Az avantgardizmus. [Ismertetés és bírálat rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 2.

Tordai Z. (1964): Pierre Navilie: Vers l'automatisme sociale? [Ismertetés és bírálat rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 5.

T. S. (1957): Régi nóta új változatban. [Ismertetések rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 2–4.

Ujvári M. (1971): Ismeretelmélet és modern teológia. (John E. Smith: Tapasztalat és Isten. New York 1968.) [Recenziók a valláselmélet és valláskritika tárgyköréből] *Magyar Filozófiai Szemle*, 5–6.

Vajda M. (1965): Realism and the Background of Phenomenology. [Ismertetés és bírálat rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 1.

Vajda M. (1966): Az analízis kora. [Ismertetés és bírálat rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 6.

Vajda M. (1970): Karl Korsch: Marxismus und Philosophie, [Szemle rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 1.

Vajda M. (1971): Antonio Gramsci – a filozófus. [Szemle rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 3–4.

Varga K. (1962): Közgazdaság és társadalom, [Ismertetés és bírálat rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 5.

Weiss János (2010): A filozófusper és következményei. *Fordulat*, 10.

Zs. A. (1958): Theodor W. Adorno: Zur Metakritik der Erkenntnistheorie. [Ismertetés és bírálat rovat] *Magyar Filozófiai Szemle*, 1–2.